ŠIME BATOVIĆ

PREDMETI OSEBUJNIH OBLIKA S PODRUČJA LIBURNA*

4.

Predmeti s ljudskim likom. Medu predmetima groba 82 iz Nina (nap. 17, T. 1)** nalazi se i jedna fragmentarna okrugla fibula s prikazom ženske glave u središtu (T. IV, 4, sl. III, 9), od koje se sada vide samo dijelovi kose i ogrlice. U doba nalaza bila je fibula skoro potpuna, samo opseg djelomično okrnjen, ali glava cijela, što se vidi po staroj snimci na ploči iz fototeke muzeja, T. IV, 4a. Po tehničkoj obradi i ornamentu već i na prvi pogled pripada grupi opisanih fibula ne računajući s tematikom. Pločasta koncepcija, kao i konstruktivno tretiranje povezuje je čvrsto s njima bez obzira, što je longitudinalni princip lučnog ukrasa potpuno negiran na račun centralnog, koji već diktira određenu (zatvorenu) i ograničenu kompoziciju. To nas suočava s novim elementom unutar grupe ovih interesantnih predmeta. Svrha nije više definirana u fiksiranim geometrijskim likovima, već su oni samo izražajno sredstvo, što nam odmah svjedoči, da taj skok nije mnogo dug i velik, ali u svakom slučaju progres. To nam govori o velikom napretku umjetnika-autora ovog predmeta, koji nam je istim motivima, upotrebljavanim na ostalim predmetima, samo da zadovolje oko radi ukrasa, ovdje – bez obzira na uzore – ispričao jedan sadržaj, komu je ukras samo okvir, podređen i znak radnje. Osnovni je oblik fibule ovdje sasvim uočljiv i mnogo jednostavniji nego kod prethodnih: prava peschiera fibula s vrpčasto proširenim lukom paralelnim s iglom ili spiralno-naočarasta fibula liburnskog tipa bez diskova. Disk s kompozicijom nije ovdje organski spojen s lukom i s fibulom uopće. I sama je fibula isključivo sredstvo za ekspoziciju fabule prikazane na kružnoj ploči. Fibula je zato sporedna, nasuprot prethodnim predmetima, kod kojih je ornament, iako primaran, podređen tematski potpuno luku i formi fibule: ukras je bio sastavni dio luka, a s njime i fibule. Zato je ovdje fibula samo kao sekundaran i već suvišan teret i kompozicijski se ona povezuje s opisanima, dok se disk, iako izveden istim tehničkim sredstvima, potpuno razilazi od njih. Zbog toga ovom predmetu i ne odgovara potpuno naziv fibula, jer je ona ovdje samo mehanizam za vješanje, bez pravog smisla fibule. Ovu će nam tvrdnju posvjedočiti iduće dvije maske iz istog groba, kod kojih je i ova uloga fibule, kao mehanizma za vješanje potpuno negirana. To nas navodi, da u ovom predmetu gledamo spojena dva elementa: jedan strani i po tehničkoj obradi, kompoziciji i simbolizaciji – domaći samo po psihološkom tretiranju – a to je grčki broš, i drugi, potpuno domaći osnovni mehanizam za zakopčavanje kod spiralno-naočarastih fibula, gdje su diskovi samo raščlanjivanje luka. Ta nam je činjenica jedan od elemenata, da radionice ovih predmeta tražimo u liburnskom području.

* Prvi dio radnje nalazi se u Radovima IJAZ, sv. IV.–V./1959, str. 425–452.

** Table I–VIII i slike I–III nalaze se u Radovima, sv. IV.–V.

Mehanizam za zakopčavanje (fibula) je dug 5,4 cm, luk širok 0,6–1,2 cm, promjer diska 5,35 cm, širina okrugle vrpce, na kojoj leži disk, oko 1 cm. Težina 8,05 g.

Luk se fibule sastoji od ravne vrpce iz legure srebra i bakra, koja se prema jednom kraju proširuje i tu s rubom jedne strane prelazi u polukružnu prema donjoj strani zavijenu nožicu, kojoj je ležaj za iglu na početku viši, nego do kraja luka. Sada je noga djelomično okrnjena. Na drugoj strani luk prelazi u oprugu od dvije zavojnice, pa u iglu sačuvanu preko polovice. Luk je po rubu nešto okrnjen.

Na luk fibule pričvršćena je preko brončanog vrpčastog koluta, sačuvanog nešto više od polovine, na kojem leži, okrugla ploča od tankog pozlaćenog srebra s prikazom ženske glave. Pločica je sačuvana oko jedne trećine u tri ulomka. Vrpčasti kolut spojen je uz luk s dvije zakovice. Nešto je tanji od luka i po rubu dosta okrnjen.

Okrugla ploča s ukrasom ima po rubu obod od dva koncentrična kruga, koji imitiraju tehniku tordiranja, izvedenu visokim iskucavanjem kružne linije, po kojoj su kasnije plitko ukucane kose paralelne crtice, da bi se evocirao dojam tordiranja. Vanjski je krug neznatno širi, ukucane crtice dublje i dulje. Ta dva kruga ograničuju niz od plitko ukucanih tangencijalno povezanih kružića s točkom u sredini. U središtu medaljona izvedena je tehnikom iskucavanja glava žene okrenuta en face s dugim kosama i đerdanom oko vrata. Sada je sačuvan samo dio lijeve vanjske pletenice izvedene jednako kao dva kruga medaljona, osobito vanjski, samo nešto šire, te oko dvije trećine đerdana, predstavljen polukružnim nizom iskucanih točkica, koji je dopirao do krajeva pletenica i povezivao ih. Po sačuvana tri fragmenta zaključuje se, da je disk bio sastavljen od dva dijela, kojih su krajevi bili prebačeni jedan preko drugog i zavareni. Pozlata je samo s vanjske strane diska i potpuno sačuvana.

Na prvotnoj reprodukciji nedostaje samo četvrtina oboda, dok je glava čitava (T. IV, 4a). Kosa je sredinom čela razdijeljena u pramenove, zavraćena na lijevu i desnu stranu. Iznad čela sa svake strane uobličen je po jedan pramen od nekoliko iskucanih crtica složenih paralelno u obliku slova S. Ostala kosa na tjemenu prikazana je pomoću nekoliko paralelnih i nepravilno položenih iskucanih crtica, koje su spuštene niz zatiljak. Kosa je zatim padala niz obraze u obliku dviju pletenica sa svake strane. Pletenice su jednako izvedene, kao dva koncentrična kruga po rubu. Pletenice do obraza su uže i krače od vanjskih. Ogrlica je prikazana s 11 iskucanih zrnaca, od kojih je sada sačuvano 8. Lice je isto izvedeno iskucavanjem. Prikazuje mladu ženu idealnog izraza. Izvedba i oblik potpuno su pravilni, a tehnički na visini. Oči su dosta krupne s markiranim kapcima. Usne su mesnate. Čelo nisko. Lice je izvedeno u helenističkoj maniri. Usta, nos i brada, kao i cijelo lice vrlo su plastično modelirani. Kosa i obod su izvedeni geometrijskim motivima, pa odudaraju jedno od drugog. Tehnika je jedino istovetna.

Izvedba je lica svakako najnaprednija od ovdje priloženih likova. Kad bi izolirali lice, teško bi se moglo oteti dojmu, da to nije izveo neki helenistički majstor. Pokazuje vrlo izvježbanu ruku umjetnika. Po pravilnim proporcijama ne razlikuje se od tretmana lica grčkih majstora. Predložak ovog predmeta morao je biti dotjeran i u svakom slučaju grčki. Za to nam govori i oblik predmeta, kao i sadržaj. Oblik je stran ilirskoj umjetnosti i pripada u inventar grčke kulture: medaljon ili broš s antropomorfnim prikazom. U drugim elementima prepoznajemo domaću produkciju.

Tehnički i dekorativni elementi potpuno je sjedinjuju s ostalim premetima u grobu, osobito s dvije pločasto-zmijolike fibule. I na njima postoji motiv tangencijalno spojenih ukucanih kružića s točkom u sredini (T. I, 1, 7). Takve ukucane kružiće imaju i vrhovi čunolikih izbočenja tih dviju fibula, kao i čunovi pravokutne fibule iz istog groba, koji imitiraju kuglice kod prve pločaste fibule. I iskucane točkice, kojima je prikazana ogrlica, jednako su izvedene, samo kao dekor, kod sve tri spomenute fibule. To su sve elementi, koji, osim spomenutog oblika fibule-mehanizma za zakopčavanje, govore za domaće porijeklo ove figure i istu radionicu, koja je proizvela sva 4 ova predmeta.

Identičan motiv tangencijalno spojenih krugova s točkom u sredini ograničenih linijama s imitacijom tordiranja izveden je na naušnici-privjesku, koji visi o rimskoj

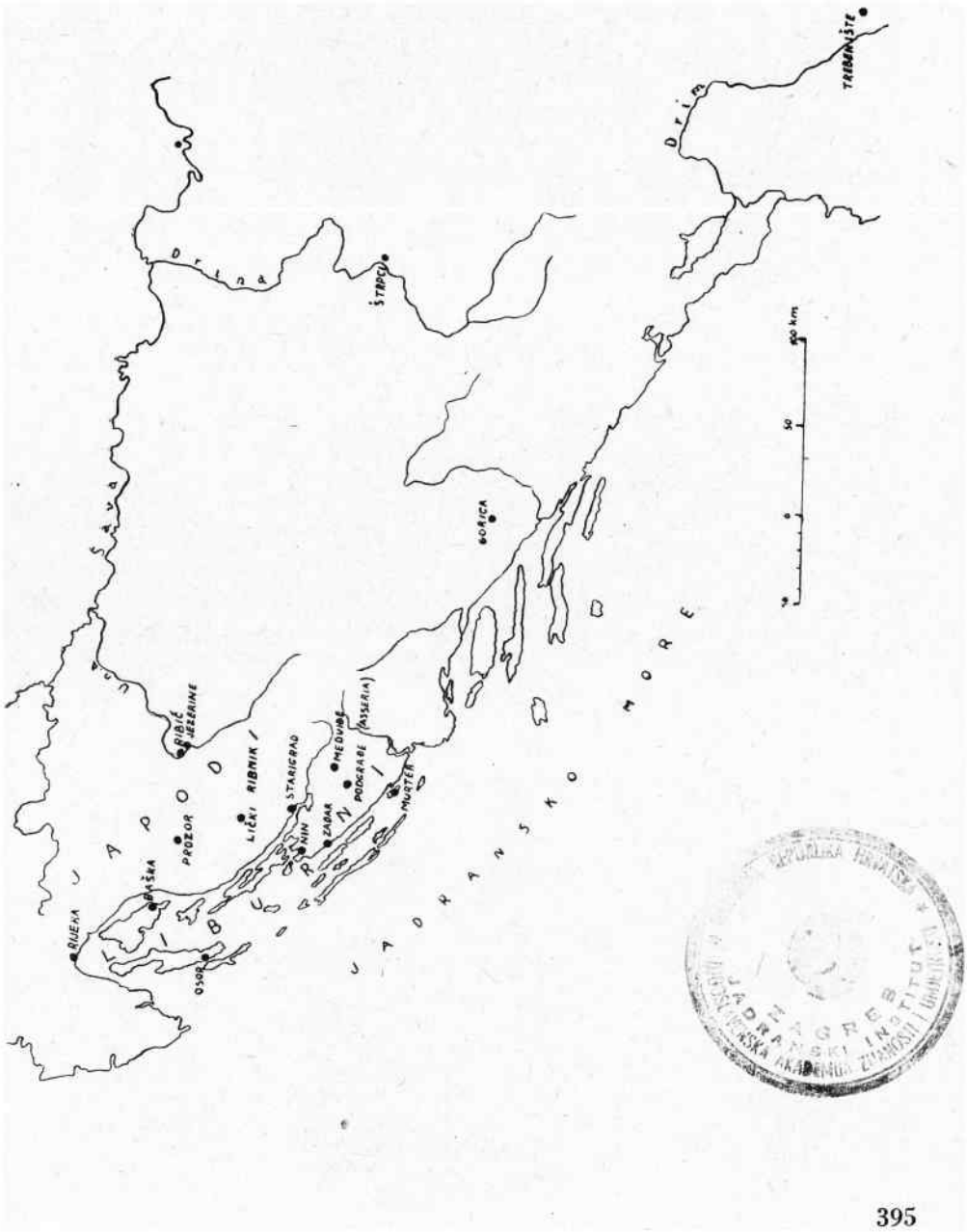

JADRANSKI INSTITUT JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

fibuli (T. IX, 29), samo je na njoj taj motiv izveden tehnikom iskucavanja, a tordiranje je apstraktnije. Nešto slično postoji i kod naušnice iz Medvida (T. VIII, 26b). Te nam činjenice dokazuju, da je ova figura među najmladim objektima gr. 82 i kronološki vrlo bliska spomenutim naušnicama, vjerojatno nešto starija od njih. U tom momentu vidim i sasvim uspjelo likovno rješenje ove figure. Ona je vremenski već poodmakla i proizvedena u periodu, kad su ilirski majstori bili sposobni potpuno imitirati helenističke uzore.

Mnogo sličnosti s našom na ovoj fibuli ima figura na faleri iz Trakije.[31] Na istom lokalitetu nađeno je više falera s okvirom kao kod naše (1. c., sl. a, c), samo s različitim sadržajem. To govori za identično porijeklo: ugledale su se u isti predložak. Predalek je razmak, a ne bi se moglo ni opravdati fiksiranje zajedničkog utjecaja jednog područja na drugo. Predmeti iz jednog i drugog areala nastali su po predlošcima, koji su dolazili iz istog centra.

Vrlo je sličan našoj fibuli medaljon iz Budve,[31a] gdje su lice i kosa realniji i uspjeliji, ali potpuno slični. Rub je slično lažno tordiran, dok je glava okružena vijencem bršljana. Tehnički je također ovaj medaljon uspjeliji. Nema sumnje, da uzor i predložak našega moramo tražiti u ovom helenističkom primjerku iz Budve i sličnima njemu.

Iz istog groba 82 u muzeju postoji ravna pločica, koja nosi dvije aplicirane iskucane ženske glave (inv. br. 1324, T. IV, 5), dosta oštećene, osobito desna, ali su obje potpuno identične, pa se sadržaj može uočiti.

Dužina 4,8 cm, širina 5,8 cm, promjer alkica na sredini 1,1 cm. Težina 12,3 g.

Osnovna ravna ploča od legure srebra i bakra ima pravokutan oblik. Donja duža i kraće strane su ravne, dok se gornja zaokružuje prateći rub glave, jedino se na sredini produžuje u vrpcu (širine 1,7 cm), koja je prelomljena. Sa stražnje strane iznad vrpčastog gornjeg ruba vidi se fragment druge vrpce, nešto uže od ove, koja je pri gornjem rubu polukružno izrezana, a kao da izvire iz osnovne ploče. Izgleda, da je izlivena s njom zajedno i valjda je prvotno činila mehanizam (ušicu ?) za vješanje, sada je prelomljena. U sredini je osnovna ploča s rubovima glava četverokukasto izrezana (7 × 7 mm), da bi se omogućio smještaj dviju alkica okruglog presjeka s dodirujućim krajevima, koje probijaju gornji rub isječka, a smještene su za vješanje privjeska. Alkice strše iznad donje površine s dvije trećine, a trećom iznad gornje. Probijanje sredine i umetanje alkica izvedeno je sekundarno po prijelomu gornje ušice i time oštećena kompozicija i površina.

Na osnovnu ploču pričvršćene su zakovicama, postavljene jedna uz drugu dvije iskucavanjem izvedene reljefne ženske glave, koje se osim u sredini gornjeg ruba poklapaju s osnovnom. Napravljene su od tankog pozlaćenog srebra u obliku pravokutnika sa zaobljenom gornjom užom stranom, što čini polukružni okvir glave. Rub jedne glave na sredini osnove, kojim se dodiruju, naliježe na rub druge. Svaka je glava po rubu ukrašena nizom iskucanih paralelnih na rub okomito postavljenih crtica. U tom okviru iskucana je u visokom reljefu frontalno uobličena glava žene s tri ogrlice ispod vrata. Osim elipsastog oblika glave nije od tijela ništa drugo istaknuto, pa je ostala površina aplike, osim glave, ravna. Prikazane su usne, nos s nosnicama, oči i iznad čela najvjerojatnije neki pokrivač glave – marama, izveden uporedo s čelom paralelnim zaobljenim iskucanim linijama, koje čelo nadvisuju. Nos je izdignut iznad lica i očnih duplji s udubljeno signiranim nosnicama na trokutastom kraju. Oči leže u udubini predstavljene s dvije krupne poprečno položene iskucane leće ograđene s dvije na šiljcima rastavljene istaknute linije u svojstvu kapaka. Usta su udubljena, a ograničuju ih dvije debele iskucane usne. Brada je dosta visoka i šiljata. Svi su elementi lica krupni i geometrizirani, što daje ukočen

[31] The Cambridge ancient history, vol. of plates III, 1930., T. 76 b (iz Galiča u Bugarskoj).

[31a] Abramović, Bericht über VI. Internat. Kongress für Archäologie 1939., str. 179, T. 5[a]; Petrović, Umetnički pregled, 1939., knj. II, sl. na str. 172.

i arhaičan dojam, bez živeta, poput maske. Realne su karakterizacije nepotpune. Sve je slično konturi. Kosa nije vidjiva. Glava je pokrivena nekom vrstom polumjesečaste kape, koja može simbolizirati maramu ili sličan pokrivač. Time, što je pokrivač prikazan s nekoliko paralelnih linija poput kanelura, dosta uzdignut iznad čela, istaknut je kao poseban predmet. O vratu vise jedna ispod druge tri iskucane ogrlice. Prva je tordirana. Druga je ispod nje od krupnih zrnaca, od kojih su

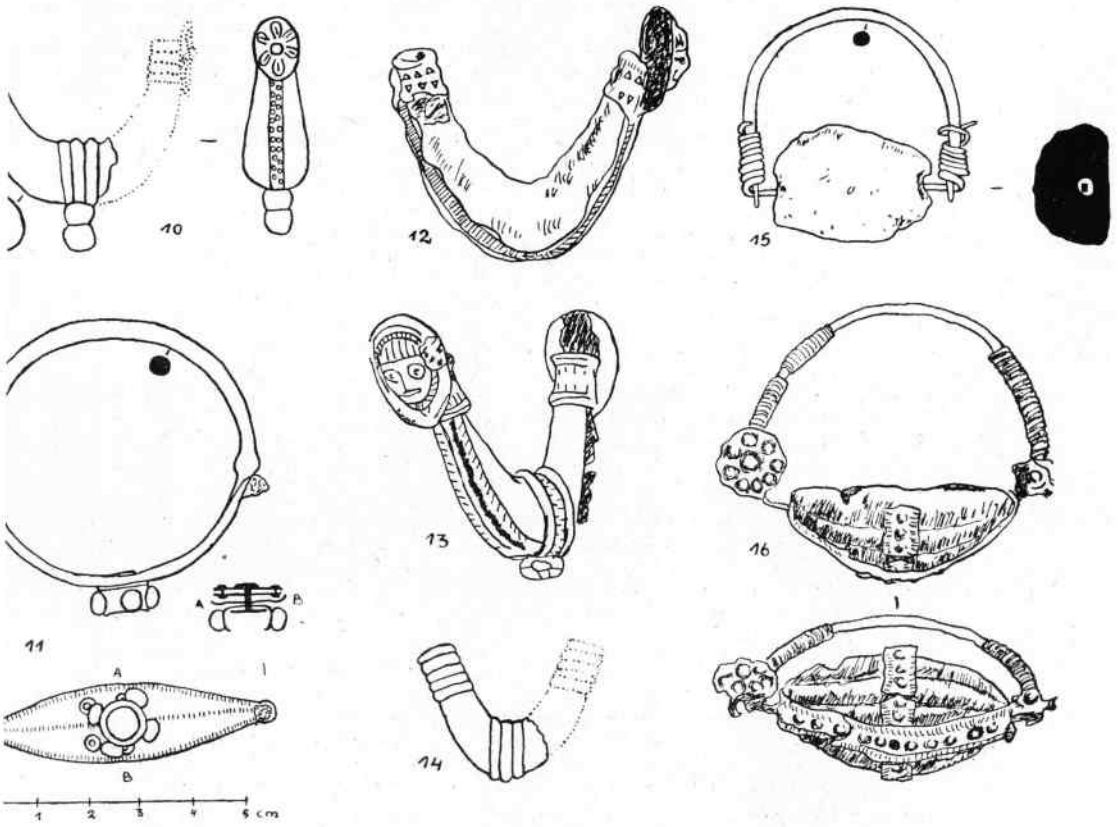

Sl. IV: 10 Nin; 11, 15 Medviđe; 12, 13, 16 Arheološki muzej Split (po Rendiću).

iskucana tri. Najdonja je ogrlica isto od okruglih zrnaca samo mnogo manjih, od kojih je sačuvano šest. Na desnoj glavi vidi se samo dio tordirane ogrlice i dva krupna zrna druge. Sličnu ogrlicu vidimo i o vratu prethodne glave.

Lijeva je glava mnogo bolje sačuvana od desne. Probijena je samo na sredini pokrivača glave, a okrnjena po rubu i odlomljena s vanjske strane sve do lica i

ogrlice. Desnoj je glavi okrnjen i izlomljen skoro sav rub, a nedostaje i pola glave, dok je postojeća polovina prelomljena. Sačuvana je desna strana lica s nosnicama, ustima i bradom. Pozlata je loše sačuvana. Okrnjene su uglavnom uže strane.

Po skici u katalogu bile su prvotno, osim postranih okrnjenja, glave potpuno sačuvane.

U istom je grobu nađen još jedan prikaz ženske glave na srebrnoj ploči (inv. br. 1330), ali danas ne postoji u muzeju, niti se zna, kako je izgledao.

U istom je grobu nađen još jedan prikaz ženske glave na srebrnoj ploči (inv. br. svrstali u drugu varijantu zmijoliko–pločastih s koljencima, a publicirao ju je Galli (T. III; kod nas T. VI, 12). Budući da predmet nedostaje, poslužit ćemo se njegovom reprodukcijom i snimkom na staroj ploči iz fototeke muzeja. Predstavlja glavu žene isto frontalno modeliranu vrlo ozbiljnog, strogog i pomalo mračnog izgleda, ali prema prethodnim dvjema glavama tehnički mnogo savršeniju i realniju. Glava je dugoljasta i zaobljena, nos nerazmjerno rastegnut, ali su oči mnogo uspjelije prikazane, nego kod dviju opisanih. Usne ne sadržavaju više onaj arhaičan ukrućeni smiješak, one su realnog izgleda. Glavu pokriva dosta bujna kosa. Njeni postrani dijelovi padaju niz obraze do brade, dok je čeoni pramen valovito zabačen unatrag, dajući čelu trokutast oblik. Na mjestu ušiju vidi se po jedna ušica, od kojih lijeva nosi polovicu sačuvanog kolutića od žice, kojemu krajevi prelaze jedan preko drugog i obavijaju se oko suprotnog kraka. Isti takav kolutić visi o vratu (na reprodukciji kod Gallija nedostaje kolut s lijevom ušicom). Premda se još u mnogome osjeća arhaičnost, kosa vrat i cijelo lice pokazuju realniju i detaljniju modelaciju, po mnogo savršenijem uzoru. Plastičnost više dolazi do izražaja. Po opisu Gallija, čini se, da je potpuno plastično modelirana, po čemu bi – ako je točno – zasluživala posebnu pažnju kao nosilac novog elementa u ilirskoj umjetnosti.[32] Napravljena je od srebrnog lima, iskucana (»lamina vuota«; Galli, str. 187). Oči su nešto dugoljaste, skoro okrugle, jače je naglašen samo gornji kapak ravnim potezom. Nos je neobično dug, pa odulјuje lice, brada istaknuta, vrat debeo. Na vrhu glave ima ušicu, kojom je preko koluta spojena s fibulom. O rubu vrata visi kolutić i drži elipsasti privjesak, a takvih je bilo više, što se vidi po ostacima.

Ova je maska potpuno identična po formi etruščanskim likovima, koji vise o naušnicama kao iz Todi,[33] samo je izvedba različita, na što sam ukazao i naprijed tvrdeći, da našoj maski treba tražiti uzore u tim etruščanskim objektima iz III. st. Sličan privjesak u obliku protome nađen je i na naušnici iz Perugie.[34] Naša u gruboj izvedbi imitira i opći oblik i detalje: konture kose, oči, privjeske o ušima, vratu i privjeske o njegovu rubu.

Spominjem i iskucanu žensku figuru na srebrnom pojasu s brončanom osnovom iz Asserije, koja se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu, a publicirao je Reinecke.[34a] Glava ima krupno lice, debele usne, zatvorene oči, bujnu kosu prikazanu iskucanim paralelnim linijama, kojoj se pletenice spuštaju niz obraze i zavijaju prema vani, a zatim prema licu. Figura posjeduje dvije ogrlice od iskucanih zrnaca. Površina je pojasa podijeljena na polja iskucanim narezuckanim linijama i kuglicama.

Pojas i maska imaju neke veze s ostalim našim predmetima osobito u tehnici obrade. Figura je licem najbliža dvjema maskama iz Nina (T. IV, 5), a ponešto i onoj na T. IV, 4. Sve četiri imaju ogrlice. Po motivu narezuckanih linija povezuje se s figurom na okrugloj fibuli, s naušnicom iz Medviđa i nepoznatog nalazišta (T. IV, 4; VIII. 26; IX, 29), pa medaljonom iz Budve. Kuglice podsjećaju na isti element kod pločastih fibula. Slično kao na ovom pojasu često se iskucavaju ljudske figure kod

[32] Galli, str. 187: »Non si esclude che anche questa testa muliebre, vuota all' interno, avesse potuto servire come portaprofumo.«

[33] Ducati, T. 253, sl. 616; Hadaczek, o. c., str. 67–68, sl. 132.

[34] Ducati, T. 252, sl. 614; Marshall, Catalogue of Jewellery, str. 257, sl. 72, br. 2262; T. XLIV, 2262; up. i glavu iz Lukanije: Not. sc. 1932., str. 382, sl. 4, 5.

[34a] Reinecke, Antremont und Gundestrup, Praeh. Zeit. XXXIV/XXXV, 1949/50., str. 365, 370, T. 20, sl. 1.

Etruščana, pogotovu na narukvicama (Ducati, str. 168–169, T. 55, sl. 166; T. 56, sl. 169). Figura božice na jednom ogledalu iz Perugie ima slično izvedenu kosu (ibid., str. 503, T. 244, sl. 594). Skoro identičnu formu i izvedbu kose ima figura na spomenutoj phaleri iz Trakije (nap. 31). Reinecke kaže, da se ovaj pojas nastavlja na starije halštatske pojaseve, a da nema veze s kasnolatenskim proizvodima (l. c., str. 370). Po tehnici, srebru, a i ukrasu, te prema figuri arhajskih svojstava, pripada svakako u mlađe željezno doba. Etrurska figura božice datira se u III. st., a phalera iz Trakije u II/I. st. Uzevši to u obzir i naše objekte, ovaj bi se pojas mogao datirati negdje oko II. st. pr. n. e., ako ne i kasnije. I on je domaći produkt pod helenističkim utjecajem.

Prilažem ovima još jednu figuricu nepoznatog porijekla, kako bi se bolje mogao osvijetliti problem naših figura uopće. Sada postoji samo njena fotografija u muzeju (T. IV, 6; vidi nap. 82). Ima oblik trokuta. U njegovu gornjem kutu prikazana je skoro okrugla glava, a u ostala dva kuta po jedna okrugla izbočina s točkom u sredini, koje prikazuju dojke. Glava posjeduje krupne okrugle oči s markiranim dugim nosom, komu su nosnice prikazane s dvije ukucane točke. Glava i dojke su iskucane. Prema gore glava prelazi u nit, koja na početku nosi okruglu kutijicu – ležaj za neki uložak kamena i slično. Nit je prekinuta, a vjerojatno je završavala s kukicom za vješanje. U donjem rubu figure vise tri alkice, a na svakoj po jedan vrećasti privjesak s ukucanim paralelnim linijama po površini. Glava je vrlo šematizirana.

U ovim portretima moramo uočiti više umjetničkih faza, više ruku i modela, ali identična ili slična tehnička sredstva, ako ne iste, a ono veoma bliske radionice i po vremenu i mogućnostima. Na prvi se pogled mogu uočiti dvije skupine: jedna, gdje je prikazana samo ljudska glava i koje su u većini, pa posljednja, koja posjeduje osim glave i dojke.

U ilirskoj je umjetnosti uopće rijedak prikaz ljudske figure. U većoj količini nalazimo čovječje predstave isključivo kod Japoda i Liburna.[35] Jednu grupu čine šematizirane figure s reduciranim tijelom, drugu trokutaste predstave samo pod tehničkim stranim utjecajem, treću figure pod isključivo stranim utjecajem i na koncu likovi u sklopu nekog predmeta, kao ljudska glava na površini luka spomenute pločaste fibule iz osorske zbirke, sada u Arheološkom muzeju u Puli (T. VI, 10), pa na pojasu iz Asserije. Ona iz Osora iskucana je na pločici pričvršćenoj na luk iznad noge i okrenuta prema sredini luka. Glava je prikazana u obliku pravokutnika, šematizirano, s kosom označenom pomoću tri paralelne linije, na sredini razdijeljenom, i bačenom na obje strane niz lice u obliku pravog kuta. Očne duplje, nisko čelo i stiliziran nos signira iskucana linija poput strelice. Glava je smještena po sredini pločice pri kraju luka. Stilski ima dosta zajedničkog s trokutastim figurama.

Zanimljive predstave ljudske glave imaju fibule s kuglicama (a tre bottoni) na luku iz Vinice, kojima završavaju nogu.[36] Slična se maska vidi na vrhu rombastog privjeska iz Ulake, pa privjeska iz Drnova, a sve je to, izgleda pod stranim utjecajem, kako pokazuje slična glava na kraju ručice jedne brončane posude iz Tržišča, koja je importirana.[37] Te se figure u mnogome razlikuju od naših, u prvom redu po tehnici izrade, pa po kompoziciji, a i namjeni, jer imaju primarno ornamentalnu svrhu

Našoj trokutastoj figuri imamo potpunih stilskih, ikonografskih i likovnih analogija na području Japoda. Nekoliko je takvih dala ostava iz Ribnika.[38] Dvije su potpu-

[35] Ljubić, Popis arkeologičkog odjela Nar. zem. muz. u Zagrebu, 1889.; Batović, Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz sjeverne Dalmacije, Arh. vest. VI/2, 1955. i tu navedena literatura. Ovdje ne spominjem figure na vazama, koje su grčki import, ili kamene skulpture iz Nezakcija, nastale isto pod utjecajem grčke arhaike, kao ni zlatne maske iz Trebeništa.

[36] Ložar, Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. Glasnik muzejskega društva XV, 1934., T. VI, 3, 5, str. 49, sl. 9; Treasures of Carniola, New York 1934, T. XII, 54, XIII, 62, XIV, 65, 68, XVII, 80, XIX, 103, XX, 107.

[37] Ložar, o. c., sl. 17, str. 62, sl. 22, str. 69, sl. 8, str. 48.

[38] Ribnik, T. III, 13–15.

no slične, ali nemaju privjesaka. Treća ima oblik pravog trokuta sa zaobljenim kutevima. Na svakoj strani i kutu ima alkicu sa vrećastim privjeskom (sačuvana samo tri), kao naša na donjem rubu. Imaju sve tri jednako uobličene glave i dojke kao naša (jedna sada bez glave). Dojke simboliziraju svakako božanstvo – hraniteljicu.

Dvije potpuno takve predstave postoje iz Ribića.[39] Jednoj su dojke ograničene ukucanim trokutom. Takav se trokut vidi kod nešto različitije figure (bliske četverokutu) iz Ribnika (Ribnik, T. III, 12) na mjestu spolnog organa, koji bez sumnje i simbolizira. Unutar tog trokuta je upisan krug, isto kao kružić kod spomenute figure iz Ribića, koji označuje bradavicu dojke ili dojku. Nema sumnje, da oba ova znaka i prikaza moramo dovesti u međusobnu vezu: dojke i znak za spolni organ – krug i trokut. U prvom su slučaju označena oba na prsima, u drugom na mjestu spolnog organa. Prije smo rekli, da dojke označuju božicu–hraniteljicu, dok drugi znak simbolizira božanstvo plodnosti – roditeljstvo. Oba su ova elementa u dva spomenuta slučaja spojena, samo jednom na prsima, drugom prilikom na mjestu spolnog organa, kao što su oni ustvari i ovisni jedan o drugome, pa se simbolički mogu ovako i prikazivati.

Nije nemoguće, da to isto označuju okrugle pločice s oba takva znaka u središtu iz Ribnika,[40] samo je tijelo potpuno apstrahirano, kao što je kod sl. 12 na T. III tijelo sasvim stilizirano.

Uopće su simboli plodnosti i materinstva kod ove božice na raznim mjestima i vremenu prikazivani na različite načine i raznim atributima. Pa i sam vanjski trokutasti oblik ovog predmeta podsjeća očito na njeno značenje. Slično je prikazana i fenička *Tanit*,[41] a i općenito halštatski antropomorfni likovi tendiraju trokutu. U tome svakako moramo vidjeti značajnu ulogu seksualnog trokuta. Spol se označuje trokutom još na figurama starominojskog perioda kretske umjetnosti, koje označuju božanstvo plodnosti, rađanja, obilja . . .[42]

Božanstvo je plodnosti vrlo rašireno. Javlja se još od paleolita i prelazi preko kršćanstva i drugih suvremenih religija u naše doba. U protohistorijskom i historijskom periodu javlja se kao manje ili više heterogeno božanstvo pod raznim nazivima, a majčinstvo mu je osnovno obilježje. U Siriji se javlja kao *Attar, Atargatis, Derketo, Ascalon, Syria Dea;* kod Feničana je to *Astarta, Tanit;* kod Babilonaca *Ištar (Ishtar), Mylitta . . .*, u Asiriji *Istar;* kod Arapa *Ilat, Alitat;* Hebrejaca *Aštoret, Aštor;* u Frigiji *Rhea, Cybela, Magna Mater;* u Egiptu *Isis;* Grci je zovu *Afrodita*, a Rimljani *Venus . . .*[43] Svim tim varijantama uglavnom božanstva s identičnim značenjem, iako polisimboliziranog, raširenog od Evrope do Indije, po temeljnoj personifikaciji možemo dati opći naziv *Božica Majka* ili *Velika Majka.*

Potpuno je ikonografski identična samo uobličena drugim likovnim sredstvima arhajska statua iz Nezakcija.[44] Prikazuje figuru nage žene – božice, koja desnom rukom podržava dijete i hrani ga na lijevoj dojki, dok lijevu ruku drži na spolnom organu. Nema sumnje, da je značenje i kod ove statue, kao i trokutastih figurica, identično, samo je ovdje domaći religijski motiv božice plodnosti i hraniteljice–Majke uobličen sredstvima i pod utjecajem grčke plastike.

[39] Ribnik: Ćurčić, Ravna grobišta Iapoda u Ribiću kod Bihaća, GZMBH X, 1898., sl. 11 a, b, grob 56, str. 636 = WMBH VII, 1900., sl. 11, 11_a, str. 11.

[40] Ribnik, T. III, 21, 23.

[41] R. Pietschmann, Storia del Fenici, sl. na str. 225, 268, 346; Hoernes, Zur prähistorischen Formenlehre, Mitth. d. prähist. Kommission I, 1903., sl. 22–24; Leschi, Algérie antique, Paris 1952, sl. na str. 11. U Rimu i oltar božice *Syria Dea* ima oblik trokuta: Dict., s. v., str. 1595.

[42] Ch. Zervos, L'art de la Crète, Paris 1956, sl. 107, 108, 110, 114, 115, str. 52.

[43] Up. Roscher, s. v. *Astarte, Aphrodite;* Dict., s. v. *Syria Dea, Venus;* Zervos, o. c. str. 40–56; Furon, Manuel de la prehistoire générale, Paris 1951, str. 393–397. O božici plodnosti: Vilke, Kult mjeseca u priči i umjetnosti Indogermanskih naroda, GZMBH 1913, str. 515 i d.

[44] Gnirs, Istria praeromana, Karlsbad 1925, sl. 72, str. 118–119; Reinach, IV, 158.

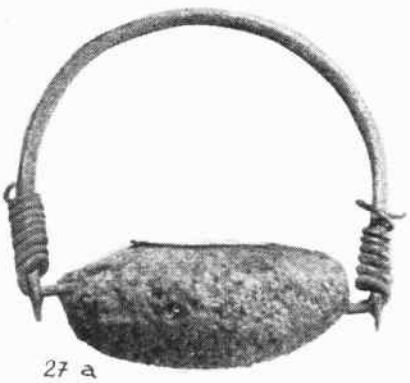

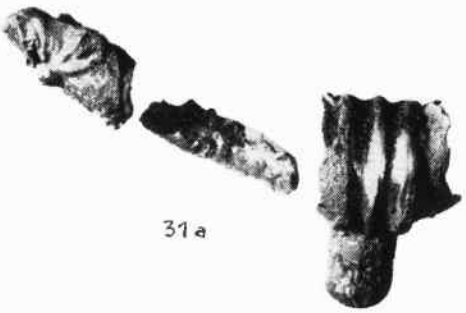



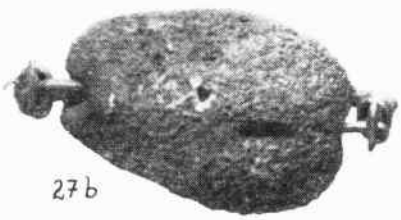

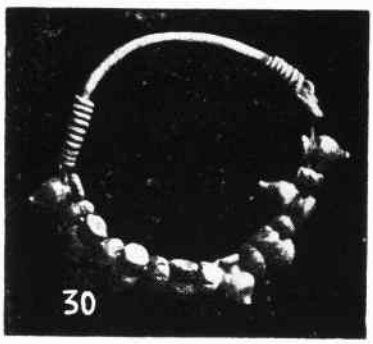



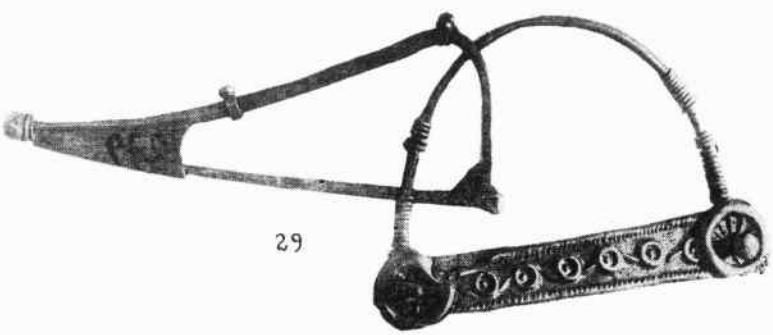

T. IX: 27a, b Medvide; 28, 29 nepoznato nalazište; 30 Podgrade (Asseria), grob 80; 31a, b Nin, grob 82.

Slično je uobličena i mala figurica iz Hercegovine, samo nema dijete. Lijevu ruku drži jednako na spolnom organu, a desnom, koja je okrnjena, morala je pokazivati na prsa, ili podržavati dojku, kao slična iz Picenuma na suprotnoj obali i mnoge statue tipa medičejske i kapitolinske Venere.[45] Isto se značenje kod ovog božanstva prikazuje i drugim atributima. Božica, koja drži dijete na lijevoj dojki, ili uopće u naručju, često se vidi na Cipru, u Tunisu (kao *Dea Nutrix*), u južnoj Italiji i na drugim mjestima.[46] Nekada je njeno svojstvo izraženo time, što rukama podržava obje dojke ili prsa,[47] a često, u klasično doba, samo prekriva donji dio tijela rukama, što može značiti i stid, ili je jednostavno naga odnosno polunaga bez posebnog isticanja atributa materinstva. Nekad joj je priložena golubica, kao simbol ljubavi, plodnosti, duše.[48]

Spomenuta ribnička figura ima na ekstremitetima vrećaste privjeske, kao ona trokutasta, ili naša. I to je elemenat, koji ih stilski i kronološki povezuje.[49]

Za druge naše figure mogu se naći manje i dalje analogije. Našoj figuri na okrugloj fibuli dosta se stilski, osobito po izrazu lica, približuje ona iz Jezerina.[50] Glava joj je iskucana s dosta naturalističkim izrazom, kosa sredinom razdijeljena i zavraćena na obje strane, na čelu valovito obrubljena. Cijela je ovalna glava okružena nizom iskucanih točkica između dvije linije. Obrub je oko glave ravan. Približna analogija dvjema maskama iz Nina (T. IV, 5) je srebrna protoma nađena u ostavi iz Štrbaca u Bosni.[51] Prikazuje žensko poprsje. Iskucano je, ali ne leži na podlozi, već su na samu masku aplicirane otraga dvije vrpčaste ušice za vješanje. Nije dobro sačuvana, niti se donosi detaljan opis, a po crtežu se ne može mnogo zaključiti, pa to otežava

[45] S. L., Predhistorička Venus, V. h. a. d. I, 1879., T. IV, 1, str. 120–122 = Ljubić, o. c. T. XIV, 96; Roscher, s. v. Aphrodite, str. 417; Dict., s. v. Venus, str. 733, 734; Reinach, I, 1930., str. 174, 321–326, 328–335, 337–338, 344–348; II, 336, 345, 350–358, 422, 804; IV, 200, 201, 216–219; V, 146–148, 499; VI, 81, 82; Dumitrescu, o. c., sl. 19, br. 22, 23.

[46] Brušmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, V. h. a. d., N. S. XI, 1910/11., sl. 772, 773; I, 1916., str. 442, sl. 230; Not. sc. 1937., XIII, str. 218–230, 329–330, sl. 5, 6; Reinach I, str. 351; II, 255, 377; IV, 156–158, 256; V, 114, 115, 173; Zervos, o. c., sl. 768.

[47] Roscher, s. v. Aphrodite, sl. na str. 407, s. v. Astarte, sl. na str. 654, 647; Dict., s. v. Venus, str. 731, al. 7392, s. v. Syria Dea, al. 6699; Not. sc. VIII, 1911., suppl. str. 116, sl. 99; Reinach II, 365, 273, 652; IV, 212; V, 155, 172, 173; VI, 176. Cijeli niz takvih figura poznat je još u minojskoj kulturi: Zervos, o. c., str. 52–53, sl. 97, 104, 106–108, 110–115, 186–190, 388, 460, 461, 506, 507, 766; Pietschmann, o. c., sl. na str. 255.

[48] Dict., s. v. Venus, str. 731, sl. 7393–7395, s. v. Syria Dea, str. 1594–1595; Roscher, s. v. Aphrodite, sl. na str. 409; Not. sc. 1928., str. 439, sl. 7; Not. sc. 1937., str. 220, 338, sl. 9; Reinach I, 337; II, 265, 320, 330, 334, 359, 360, 391, 393, 392, 422, 636, 641, 643, 649, 798; IV, 184, 199, 201, 211, 221, 254, 326, 406, 407; V, 146, 163, 236; VI, 62; Pietschmann, o. c. sl. na str. 225, sl. između str. 292 i 293. To nas podsjeća na kretske figure s golubicama (Zervos, o. c., str. 41, 50, sl. 767, 771–773, 804, 807) i halštatske figure s pticama, osobito ona iz Sparte (Reinach IV, 184), kao što su plošne predstave kod Japoda i Liburna (moja cit. radnja, T. I, 4, 9–13), a i drugdje; na pr. Ducati, T. 150, sl. 390, 391; Dumitrescu, o. c., sl. 20, br. 12; Hoernes–Menghin, Urgesch. bild. Kunst, 1925., sl. 3, 5, na str. 55; Hoernes, Zur prähist. Formenlehre, sl. 26–28, 32; Treasures of Carniola, T. XVI, 88; Marchesetti, Not. sc. 1924., str. 146, sl. 26, 27. Nema sumnje, da je simbolika jednih i drugih usko povezana i da arhajske figure s golubicama i halštatski likovi božica s pticama vuku porijeklo od ovog starog kretskog božanstva. Up. Vilke, o. c. sl. 9, 66.

[49] Ribnik, T. III, 12, 13.

[50] Radimsky, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, GZMBH V, 1893., T. XXIV, 16.

[51] Hoernes, GZMBH XIII, 1901., sl. 20 na str. 534. Slično uobličenu figuru božanstva donosi Reinach IV, 140.

identifikaciju. Stilski je istovetna dvjema maskama iz Nina, samo ima istaknute prsi (dojke), bez ogrlica. Lice nije potpuno izrazito, a manje je arhaično, nego na ovim dvjema. Oblik se predmeta prilagoduje poprsju, ne pravokutniku kao naše. Ima obrub od iskucanih okomito na rub postavljenih paralelnih crtica, potpuno kao ninske. Dosta slično označenu glavu (kosa ili kapa?) zaobljenim paralelno iskucanim, samo manje izrazitim pravcima, kao i tek spomenute naše dvije skupne maske ima stilizirana reljefna figura iz Siska.[52] I maske iz Trebeništa u Makedoniji[53] po arhajskoj su koncepciji dosta slične našim figurama, osobito dvjema s pokrivačem na glavi. Oči su i usta jednako koncipirani, osobito kod one iz groba VIII.[54] Cijelo se lice približuje trokutu, uz ostalo i nos je geometriziran, zbog čega su maske iz Trebeništa likovno primitivnije.

Maske na splitskim naušnicama[55] nemaju nikakvih veza s našim figurama. One su potpuno slične figurama iz Jezerina i Ribića.[56] Ovi su likovi dosta po stilu bliski trokutastim predstavama, kao nešto i one na privjesku iz Jezerina (l. c., T. XI, 7). Jednako imaju krupne okrugle oči, a i lice je geometrizirano. Figura iz Ribića ima usto potpuno identičan okvir (krug od točaka među dvije linije) kao prije spomenuta iz Jezerina (T. XXIV, 16), koja ima veze s našom na okrugloj fibuli. Time je ona posrednik između grupe figura s trokutastim tijelom i ostalih. To dokazuje, da sve ove figure pripadaju istom krugu. Stilski je slična trokutastim figurama i glava na fibuli iz Pule.

Sve spomenute figure s područja Liburnije, iz Ribnika, Ribića, Jezerina i Štrbaca možemo po ikonografskim atributima podijeliti u dvije grupe: u jednu trokutaste, u drugu ostale. Tako se isto opet u dvije skupine mogu dijeliti i stilski: u jednu pripadaju naša trokutasta, one iz Ribnika, Ribića, Splita, Pule i Jezerina; u drugu naše ostale, jedna iz Jezerina i Štrbaca, koje su likovno mnogo naprednije.

Svakako je najinteresantnije porijeklo naših figura. Očito je, da sve čine grupu predmeta neuobičajenu u ilirskim krajevima. Zbog toga se nameće pitanje, kako su nastale, da li u domaćim radionicama, ili su importirane. Gdje su im uzori?

Teško bi se moglo reći, da su importirane i po barbarskoj izradi, a i pojedinostima, po kojima imaju veze s domaćom produkcijom. Predstavljaju lokalnu osobitost izraslu na domaćem tlu pod tuđim utjecajem. Za to nam govori neprecizna izvedba, nekada i prevelika šematizacija po ugledu na starije ilirske figure, ponekad detalji svojstveni Ilirima, a i nedostatak identičnih stranih primjeraka, pa na koncu loša imitacija uzora i potpuno neizrazit stil, ali povrh toga tehnički solidan rad, što dokazuje dugu obrtničku tradiciju i razvijenu metalnu proizvodnju.

Analizirajući predmete iz Štrbaca, pa i spomenutu protomu, Hoernes kaže, da imaju veze sa zapadnom Grčkom (Olimpija, Dodona), ali da nisu grčki import već proizvod domaćih radionica, a po uzoru na strane, jer im nigdje nema točnih mišljenje i precizira, ubicirajući radionice na japodskom području, koje da su izrađivale predmete po uzoru na importirane grčke objekte (str. 221–222). Pred isto rješenje stavlja nas dio predmeta s grčkim karakteristikama, otkriven u grobovima kod Trebeništa. Dio materijala očito je importiran iz grčkih zemalja, dok je drugi dio svakako domaći rad po stranim uzorima.[57] Tu nađene maske nesumnjivo su proizvodi domaćih radionica, a po uzoru na strane, jer im nigdje nema točnih analogija, a arhaičkih su koncepcija, rađene neprecizno i nesimetrično s očitim tragovima nesposobnosti izražavanja. Po obradi imaju sličnosti s maskom na okrugloj kopči iz Nina. Obrva na maski iz Trebeništa[58] jednako je izvedena kao i pletenice ninske, iskucanom tordiranom linijom. Oči su isto slične skupnim maskama iz Nina.

[52] Ribnik, str. 120, sl. 2.
[53] Filow, Die archaische Nekropole von Trebenischte, 1927., T. I, 1, 2; Glasnik XI, sl. 1; Spomenik LXXVI, 1933., sl. 1; Popović, o. c., T. I, II.
[54] Filow, o. c., T. I, 2; Glasnik XI, sl. 1.
[55] Rendić, T. II, 2, III, 4.
[56] GZMBH V, T. XXIV, 10; GZMBH X, str. 636, sl. 9.
[57] Korošec, GZMBH N. S. VIII, 1953., str. 95, 96, 98.
[58] Filow, o. c., T. I, 2; Spomenik LXXVI, sl. 1.

Filow kaže, da su predmeti iz Trebeništa s geometrijskim ukrasom i nevještim podražavanjem vjerojatno proizvod korintskih kolonija na zapadu Balkana. Vulić misli, da su maske mogle biti domaći rad (Glasnik, XI, str. 37), kao i većina drugih predmeta, dok originalno grčki predmeti da su uvezeni najopravdanije iz Korinta. Pri traženju porijekla maski iz Trebeništa ne smijemo zaboraviti ni mnoge etruščanske antropomorfne urne i maske, pa uopće Italiju.[59] Povezujući ih s Mikenom nemoguće je premostiti veliki kronološki razmak.

Figura na okrugloj fibuli iz Nina (T. IV, 4) ima potpuno grčku frizuru bez obzira na tehnička sredstva, a i koncepcija je lica grčka, a da ne spominjem oblik i svrhu objekta u cjelini. Koncepcija lica i kose vrlo je bliska Veneri iz Starigrada.[60] To isto vrijedi i za figuru, koja visi o fibuli (T. VI, 12) samo se po izrazu strogom i ukočenom udaljuje od uzora. Za nju možemo sigurno reći, da grčke utjecaje nije primila direktno, već posredno preko Etruščana. Vidjeli smo, da se potpuno identično formirani privjesci s protomom nalaze kod Etruščana. Da li to vrijedi i za neke druge naše figure, teško je dokazati. Najviše odudaraju od stila grčkih figura naše dvije skupne maske (T. IV, 5). One su svakako stilski najprimitivnije. Šematizirano lice, bez oznake tijela, s očima i ustima šablonski i arhajski prikazanim, bez života i realnosti, ipak po idejnoj koncepciji s grčkim elementima. Način izražavanja, osim općenitih atributa, jest domaći, ilirski. To osobito potvrđuje pokrivač glave, koji potpuno podsjeća na šematiziranu maramu starijih plošnih antropomorfnih figura kod Liburna i Japoda.[61]

Drugo je pitanje, iz kojeg su se centra širili grčki uzori? Da li iz jednog ili više njih? Koliko je radionica postojalo na ilirskom području, koje su imitirale grčke? Vidjeli smo, da je jedan pravac bio Italija (Etruščani) – Liburnija.

Promatrajući pojedine elemente naših figura i njihove kompozicije, dolazimo do zaključka, da su uslovi, koji su djelovali na njihovo stvaranje, kompleksni. U njihovu oblikovanju sudjelovale su tri komponente: domaće tradicije, helenizam i Etruščani. Te se komponente više ili manje ukrštavaju, prevladavajući kod pojedinih objekata jedna, druga ili treća. U sukobu tih činilaca, pridruživši im još kronološku diferenciju, bar minimalnu, koja ih je regulirala i bila sa svoje strane pojedinom u prilog ili obratno, možemo razumjeti i razliku u likovnom, tehnološkom i dekorativnom tretmanu ovih predmeta. Time je i objašnjivo njihovo tendiranje k zapadu ili jugoistoku, ili k domaćoj predaji.

5.

Čunolike naušnice–privjesci. Iako su idejno sve priložene naušnice slične, moraju se svrstati u dvije grupe. Jedna ima polukružno tijelo, čunoliko prošireno i polukružni obluk. Kod druge je grupe obluk potkovast ili se približuje krugu, koji zatvara vodoravna osovina, a na nju je montirano zrno jantara, koje se na koncu gubi. Prvu grupu sačinjavaju naušnice iz Nina, Ribnika, dvije iz Splita, pa degenerirana i formalno udaljena od ovih iz Medvida, Nina, Ribnika i jedna s nepoznatog nalazišta. Drugu grupu sačinjava naušnica iz Medvida, Splita, Asserije i nepoznatog nalazišta.

Osim spomenutih predmeta u inventaru groba 82 iz Nina postoji i ulomak čunolike naušnice (T. I, 2; IX, 31; sl. IV, 10). Inv. br. 1328. Duga je oko 4 cm, a približno isto toliko i visoka (sa vrećastim produžetkom), promjer na sredini 1,2 cm, na kraju 0,6 cm. Težina 3,65 g.

[59] Up. maske s narukvicama iz Kleinkleina i Ferschweilera: Pittioni, Urgeschichte des Oesterreich. Raumes, Wien 1954, str. 620, sl. 437 ili Morton, Hallstatt und Hallstattzeit, 1953., str. 69, T. XXIII; Germania XIV, 1930., str. 134–136, sl. 3, 4; pa etruščanske: Ducati, na pr. T. 36, sl. 123.

[60] Abramić-Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien. Jahreshefte des österr. archäolog. Instit., XII, Beiblatt, str. 106–107, sl. 77. Najbliža je ipak bakantici iz Budve: vidi nap. 31a.

[61] Opširnije o tome u mojoj citiranoj radnji.

Sačuvana je nešto više od polovine, a i to sada u tri fragmenta.[62] Kako je izgledao mehanizam za zakopčavanje, nije poznato, niti mu postoji traga. Napravljena je od tankog pozlaćenog srebrnog lima. Potpuno je jednaka kao i dvije u Arheološkom muzeju u Splitu, koje je publicirao Rendić[63] samo, mjesto tamo apliciranih maski, ima rozetu. Formirana je od vrpce savijene u cijev, koja se prema sredini širila i uvijala, da je dobila oblik čuna (Kahnförmige, a navicella) s uzdignutim krajevima. Šav-spoj je s vanjske strane prekrivala tavarena, uzdužno položena vrpca širine 5 mm. Vrpca je zajedno s cjevastim tijelom naušnice bila obavijena s tri kanelirana obruča: jedan na sredini i po jedan na krajevima. Svaki ima po tri iskucana uzdužna rebra. Sačuvan je samo srednji i jedan krajnji obruč. Oni su isto zavareni. Srednji se obruč s donje strane produžuje preko prstenastog rebra u šuplju sploštenu kuglicu, za koje je teško utvrditi, kako su pričvršćeni uz obruč. Tako obruči, osim što učvršćuju naušnicu, imaju ulogu nosača. Srednji nosi vrećasti izdužetak, koji završava naušnicu, upotpunjuje joj oblik i spaja dvije simetrične polovine. Druga dva na krajevima nose aplike, koje prekrivaju krajeve, a nekada su zaklanjali i mehanizam za zakopčavanje, pa spoj karike s naušnicom. Naušnica je odlomljena iza srednjeg obruča. Na kraju s vanjske strane aplicirana je rozeta sa šest jajolikih latica postignutih iskucanom debljom linijom. Sredina im je iskucana u obliku jezičca. Svojom polovinom rozeta obavija kraj naušnice. Analogno je takva rozeta postojala i na drugom kraju. Posebno je ukrašena samo vrpca. Uzdužno rubom sa svake strane ima niz iskucanih točkica. Pozlata je dosta sačuvana, ali su dijelovi naušnice slabo konzervirani.

Potpuno identične naušnice imamo već dvije spomenute u Splitu. Nalazište im je nepoznato,[64] ali bez obzira na to ukazuje na isto porijeklo i radionicu. Razlikuju se samo u tome, što mjesto rozete imaju ženske maske. Splitske su i nešto bogatije ukrašene od naše. Vrpce iznad šava imaju po sredini uzdužno iskucanu liniju, paralelno uz rubove među dvije linije imaju po niz ugraviranih kosih paralelnih crtica, sve skupa motiv riblje kosti. Dok su obruči naše naušnice jednako široki, kod splitskih je srednji širi od krajnjih. Drugčije su i ukrašeni. Kod jedne naušnice krajnji obruči imaju uz rub po jednu iskucanu liniju, a paralelno s njima po niz iskucanih trokutića. Kod ove naušnice srednji obruč nije sačuvan. Sva tri obruča kod druge naušnice imaju isto uz rub po jednu iskucanu liniju, a paralelno s njima ne trokutiće, već po niz urezanih poprečno paralelnih crtica.

Splitske naušnice ne samo da čine istu grupu s ninskom, već imaju mnogo zajedničkog i s ostalim, ovdje opisanim predmetima. S njima ih povezuje pozlaćeno srebro, tehnička obrada, maske, a pogotovu ukras izveden iskucavanjem i graviranjem: trokutići, »riblja kost«, odnosno kose crtice među dvjema linijama, pa iskucane linije. I ove su naušnice, kao i naša, sigurno imale vrećasti izdužetak na dnu čuna, od kojeg je sačuvana samo poligonalna bobica na jednoj naušnici, ali je konačan oblik morao biti sličan kao kod naše.[65]

Rendić pri obradi splitskih naušnica ne nalazi bližih analogija (str. 218). Postoji, međutim, ulomak naušnice potpuno istog oblika među materijalom iz Ribnika. Klemenc, ne znajući, što bi taj fragment mogao predstavljati, naziva ga »Dio šupljega privjeska, po svoj prilici phallusa«.[66] Očevidno je, međutim, da je to identična naušnica kao i ove, prelomljena poput ninske iza srednjeg obruča i tako sačuvana nešto više od polovine čuna. Klemenc je detaljno ne opisuje, kaže samo, da je visoka 2,7 cm, šir. 0,9 cm. Napravljena je isto od pozlaćenog srebra, u obliku šuplje cijevi, kojoj se prema krajevima promjer smanjuje. U sredini i na krajevima imala je po jedan obruč. Sačuvani su srednji, jednako ukrašeni kao i naši s tri uzdužna paralelna

[62] Bila je u jednom komadu kao na crtežu, sli u lošem stanju, izjedena oksidacijom i s oštećenjima. Zbog toga se vrlo tanka pločica, od koje je napravljena, pri nedavnom čišćenju raspala.

[63] T. II, 1, 2; III, 2–4; kod nas sl. IV, 12, 13.

[64] Kolega Marović me obavijestio, da su tobože, po riječima Abramića, nađene u Gorici.

[65] Rendić, str. 216.

[66] Ribnik, str. 110, 120, T. III, 19; kod nas sl. IV, 14.

iskucana rebra, pa jedan na kraju, skoro dvostruko širi nego srednji, s pet takvih rebrastih izbočenja. Ne vidi se vrećasti produžetak na dnu čuna, ni vrpca, koja je učvršćivala čun i prekrivala šav duž vanjske strane. Ne zna se, da li su prvotno postojali na naušnici (Klemenc ne govori ništa).

U tehnici obrade, pa djelomično i formalno pokazuju analogije s pojedinostima naše naušnice i drugi predmeti iz ostave u Ribniku. Kao vrećasti produžetak na dnu ninske naušnice imamo jedno šiljasto dno kod privjeska u obliku amfore iz Ribnika. Slično su modelirani i ekstremiteti stiliziranih antropomorfnih figura iz istog nalazišta.[67] Potpuno identični privjesci nađeni su i u Jezerinama.[68] Obruče s plastičnim rebrima, kao na našoj naušnici imamo na cjevčicama privjesaka iz Trebeništa.[69] Slična rebrastim izbočenjima ukrašena je i ženska figurica iz Siska.[70] Srebrni obruč poput ovih naušnica iz Nina nađen je samostalno u Štrpcima.[71]

Jedna potpuno slična naušnica našoj postoji kod Etruščana.[72] Tijelo je naušnice potpuno identično. Rozete nisu po strani, već na pročelju i sa osam latica. Privjesak se na dnu čuna razlikuje. Formira ga takva rozeta i jajoliki produžetak u obliku žira. Veća je diferencija samo u tehnici dekora. Ova je etruščanska naušnica ukrašena filigranom. Hadaczek je datira u IV. st. pr. n. e. Samo se po sebi nameće, da uzore i ovom našem objektu moramo tražiti kod Etruščana.

Zasada mi nisu poznate druge bliže analogije. Izvjestan broj čunolikih naušnica, koje se mogu navesti s našeg teritorija, samo su idejno slične ovima. Takav primjerak naušnice nađen je na Glasincu.[73] Samo je osnovni oblik veže s ninskom. Ne posjeduje obložnu vrpcu, obruče, ni aplike. Formirana je u obliku cijevi, koja se prema krajevima sužuje i izvija gore. Krajevi su obavijeni žicom izvedenom u filigranu, a na dnu sa strane ima apliciranu malu spiralu. Sačuvan je i obluk od tanke tordirane žice. Naušnice slične ovoj nađene su u Erdutu i Radoništu.[74] Sva tri posljednja primjerka, osobito po dekoraciji i njenoj tehnici predstavljaju različit tip čunolike naušnice od prve grupe (ninske, splitske i ribničke). Treba naglasiti, da se kod ovih ukras izvodi u filigranu, što je značajno za utjecaje i proizvodne centre, jer tehnika filigrana nije u upotrebi kod Ilira, pa su navedene naušnice sigurno importirane.

U zadarskom Arheološkom muzeju među predmetima iz obrovačke zbirke (inv. br. 1117) postoji jedna srebrna čunolika naušnica–privjesak idejno identična ovima, ali nešto drukčije koncipirana (T. VIII, 26; sl. IV, II). Potječe iz Medvida. Ima oblik alke, kojoj je gornja polovina od debele niti okruglog presjeka, koja se prema krajevima smanjuje, a na koncu ima kuglasto zadebljanje. Odatle prelazi u pločicu, koja se prema sredini širi i dobiva oblik elipse, odnosno čuna s uzdignutim krajevima. Čitava je naušnica sastavljena od jednodjelnog koluta, kojemu se krajevi sastaju na sredini čuna, prelaze jedan preko drugog i vezuju se s dvije zakovice postavljene uz rub. Površina je čuna obložena s vanjske strane pozlaćenom srebrnom pločicom istih dimenzija spojenom na svakom kraju ispod kuglastih odebljanja s jednom zakovicom, koja je osim toga nosila još nešto – možda rozetu. Sada postoje samo ostaci na strščem završetku. Rubovi su prikucavanjem zavinuti prema gore i obavijaju rubove osnove. Pločica je uzdužno ukrašena s tri iskucane linije: po jedna uz rub i treća sredinom. Sve tri su poprijeko narezuckane lagano iskucanim zarezićima. U međuprostoru po sredini nalaze se postavljena u obliku kvadrata četiri iskucana kruga s točkom u centru. Na njih je, ne baš točno, nalegao ležaj za neki uložak: stakla, dragog kamenja ili slično. Ima oblik okrugle kutijice uobličene od savijene srebrne vrpce sa zavinutim gornjim rubom prema unutra. Uložak

[67] Ibid., T. III, 12, 13, 20.
[68] GZMBH V, 1893., str. 307, T. XXIV, 5, 7, 13, 14.
[69] Spomenik, LXXVI, 1933., str. 7, sl. 8, br. 8.
[70] Ribnik, str. 120, sl. 2.
[71] Hoernes, GZMBH XIII, str. 534, sl. 19.
[72] Hadaczek, o. c., str. 25, sl. 47.
[73] WMBH IV, sl. 61; up. ostale komparacije u Rendić, str. 218.
[74] Vinski, Kahnförmige Ohrringe aus Erdut in Kroatien, Jahrbuch für kleinasiatische Forschung I, 1950., sv. 1, T. VIII, str. 66–74; recenzija: Korošec, Arh. vest. III/2, 1952.

nedostaje. Sa strane su na ležaj u istim razmacima aplicirane četiri plosnate pune srebrne kuglice, a dolje dno, preko kojega je ležaj velikom zakovicom spojen s dnom čuna. Naušnica je vrlo dobro sačuvana osim aplika sa strane i uloška na dnu, koji nedostaju. Vidi se samo lagana prevlaka pozlate.

Okomiti vanjski promjer iznosi 5,2 cm, s ležajem na dnu 5,65 cm, vodoravni promjer s odebljanjima 5,65 cm, promjer niti obluka na vrhu 0,4 cm. Širina dna čuna 1,5 cm, promjer kutijice za uložak 0,6 cm. Težina 15,55 g.

Ova je naušnica bez sumnje derivat prethodne. Razlika je, što je ova jednodjelna, mjesto posebno montiranog mehanizma za zapinjanje kod druge i njoj sličnih. Čun usto nije više cjevast, već plosnat. Jednako ninskoj ima dodatak na dnu čuna, koji ju je završio, ali je uz poznate dekorativne tehnike upotrebljena i inkrustacija: umetnut je bio neki uložak, kamen ili staklo, što je u antičkom periodu, osobito na prstenju, u općoj upotrebi. Naušnica se vjerojatno nosila obješena na vrpci ili kosi, ako nije služila kao običan privjesak, ili možda narukvica. (Upotrebljavam za ovaj tip i iduću grupu naziva naušnica samo formalno, radi tipologije.) Dekorirana je tehnikom iskucavanja: motivima kruga s točkom u sredini, pa linijama, po kojima pripada u istu grupu s opisanim predmetima. K njima se približuju i kuglice, a direktno je konturom i detaljima vezana s naušnicom iz Nina. Kutijicu za uložak ima jednako kao trokutasta figura. Izgleda, da i vremenski nije mnogo udaljena od njih.

Identičan srebrni predmet postojao je u grobu 76 iz Nina zajedno s dvije spomenute pločaste fibule, viseći o ranolatenskoj fibuli.[75] Bio je približno iste veličine, ili možda nešto manji. Jednodjelan je, s dva kuglasta odebljanja sa strane, plosnatim čunom, a čini se, da je bio jednako i ukrašen (na fotografiji, koju jedino posjedujemo, slabo je vidljiv, a nije uočljiv ni dodatak na dnu čuna). Bez sumnje predstavlja predmet s istom funkcijom, bilo da je služio kao privjesak, odnosno naušnica ili sljepoočničarka. Isti takav predmet visi o jednoj drugo ranolatenskoj fibuli (T. VIII, 25), ali se ne zna točan lokalitet.[76] Promjer ima oko 3 cm. Oba se ta koluta mogu datirati po fibulama, na kojima vise. Uzevši to u obzir vrlo su bliski vremenski naušnici iz Nina.

Identičan je predmet naden u Ribniku. Jednako je građen kao naš iz Medvida. Odebljanja su kod njega jedino s vanjske strane. Aplike zamjenjuju same zakovice, koje su izvana kuglasto formirane. Umjesto ležaja za uložak ima tri alkice. Obložna pločica ima sredinom samo jedno iskucano rebro. Promjer je predmeta 3,7 cm. Klemenc pretpostavlja, da je služio kao sljepoočničarka.[77]

U južnoj Italiji često se nalazi prsten dosta sličnog oblika u VI. i V. st.[78]

Drugih analogija ne poznam. Mogle bi se jedino pratiti identične dekorativne kompozicije. Spominjem samo tri narezuckana paralelna rebra, kao na obložnoj pločici čuna, koja teku uzduž vrpčastih ušica na privjescima u obliku leće, a vide se često nanizane u ogrlice kod Etruščana.[79]

U Arheološkom muzeju u Zadru postoji još jedna naušnica iz Medvida, koja je najosnovniji predstavnik druge grupe. Inv. br. 1087 – T. IX, 27; sl. IV, 15. To je jedini poznati primjerak s područja Liburna. Okolnosti nalaza, kao ni za prethodnu, nisu poznate. Idejno se približuje gornjoj, samo mjesto metalnog čuna sjedinjenog s oblukom u kolut, ima čun od jantara nataknut na vodoravnu osovinu. Osim po idejnom obliku, po plemenitom metalu, a i elementima tehnike pripada krugu ovdje prikazanih predmeta. Morala se upotrebljavati kao i prethodna.

Sastoji se od potkovasto smotane srebrne žice, koja završava perforiranim spoštenim krajevima u obliku trokuta. Potkovu zatvara komad tanke ravne žice, krajevi koji su provučeni kroz rupice trokutastih završetaka i zatim omotani oko krakova

[75] Galli, T. II, 1; naša T. VIII, 24; v. nap. 21.

[76] Predmet sada ne postoji u muzeju, osim reprodukcije na ploči u fototeci, a predmeti s nje slični su onima iz gr. 76, – po katalogu.

[77] Ribnik, str. 110, br. 24, T. III, 24.

[78] Rosarno (Medma). Esplorazione di un grande deposito di terrecotte ieratiche, Not. sc. XI, 1913., suppl., str. 137–138, sl. 182.

[79] Ducati, T. 222, sl. 543, T. 253, sl. 618, T. 254, sl. 620, i d.

potkove s osam namota. Na žicu-osovinu nataknuto je uzdužno probušeno poluovalno zrno od jantara svijetlocrvene boje. Osovina ima pravokutan presjek, a na krajevima prelazi u šiljak. Zrno ima oblik uzdužnog prerezanog jajeta. Naušnica je vrlo dobro sačuvana, jedino je jantar po površini ohrapavio, a rubovi su mu kanala nešto okrnjeni. Kanal je okrugao i mnogo širi od debljine žice.

Visina je naušnice bez zrna jantara 3,6 cm, s njim 4.3 cm. Širina baze 3.8 cm. Debljina obluka 0,2 cm. Dimenzije zrna jantara 3,1 × 2,3 × 1,45. Težina 9,65 g.

Jedina analogna naušnica postoji u Arheološkom muzeju u Splitu, s nepoznatog nalazišta.[80] Tipološki su potpuno identične, samo je naša sasvim jednostavna. Splitska ima srebrni polukružni, ne potkovasti, obluk. Vodoravna priječka ne ovija se oko njegovih krajeva, već su krakovi omotani posebnim komadima žice, samo dekorativno, kao reminiscencija na postanak. To potvrđuju i ostali barokizirani dodaci. Na krajevima obluka i priječke aplicirane su okrugle pozlaćene srebrne pločice s iskucanim ornamentom. Jantarovo je zrno s donje strane prekriveno uzdužnim rebrima poput dinje (melon ornament), a okovano je uzduž i poprijeko s jednim na križ postavljenim vrpčastim obručem. Ona se po ukrasu mnogo više približuje grupi ostalih predmeta, nego naša.

Rendić je dobro uočio, da se ove naušnice približuju lučnim fibulama, samo je jantar, umjesto tamo na luku, ovdje na igli-priječki. On je kao najbližu takvu analogiju uzeo primjerak fibule s dvije spirale identičnim obručima i sličnim ukrasom iz Ribića kraj Bihaća.[81] Naša je naušnica mnogo bliža običnim lučnim fibulama s jantarom na luku, kakvih ima mnoštvo u liburnskoj zbirci zadarskog muzeja (sve brončane). Zrno je jantara potpuno identično kao na njima, a izgleda, da nije ni bilo prvotno namijenjeno za naušnicu, već prije za fibulu, jer, osim što je formalno i veličinom identično takvim zrnima na fibulama, ima kanal mnogo širi od tanke žice, na koju je nataknuta. Kanal po promjeru točno odgovara uobičajenoj debljini lukova fibula s takvim zrnom na luku.

Kod Liburna osim te naušnice imamo potpuno sličnih predmeta. U grobu 80 iz Asserije postoji i privjesak-naušnica (T. IX, 30 – po staroj ploči iz fototeke; predmeta nema u muzeju), kojoj je obluk izveden kao kod ove naušnice iz Medvida: od polukoluta sa spljoštenim perforiranim krajevima, samo su ti krajevi više razmaknuti, pa se obluk približuje polukrugu. Mjesto vodoravne osovine, uvučena je dulja žica, koja formira drugi polukrug, a njeni su krajevi identično omotani oko krakova obluka. Na tu žicu, mjesto zrna jantara, nanizani su naizmjenično plosnata zrnca i privjesci u obliku amfore. Inače je funkcija i oblik, osim što je žica-osovina dulja, pa čini polukrug, jednaka. Predmet je iz srebra.

Identičan takav predmet postoji reproduciran na ploči, koju smo prije spomenuli, a predmeti se mogu točno po katalogu identificirati (T. IX, 28). Tu samo postoji razlika, što iznad omota osovine na obluku postoje mala kuglasta odebljanja. I ta dva predmeta, ako uzmemo za bazu sadržaj groba 80, pripadaju najkasnije ranolatenskom periodu.

Još jedan objekt postoji reproduciran na jednoj drugoj ploči u fototeci muzeja, ali ni on sada nažalost ne egzistira u muzeju, srodan ovim predmetima (T. IX, 29).[82] Idejno je jednak naušnici s jantarom iz Medvida. Prvotna je konstrukcija ove

[80] Rendić, str. 212, T. I, 1a, b, T. II, 1; naša sl. IV, 16.

[81] Rendić, str. 211–215, T. I, 2; GZMBH X, 1898., sl. 23; WMBH VII, 1900., sl. 23.

[82] Ne može se utvrditi, odakle potječe objekt, jer katalog zlatnih i srebrnih predmeta ne postoji danas u muzeju (nestao je u toku prošlog rata). Može se samo pretpostaviti. Na istoj ploči prikazana je zlatna rimska ogrlica i trokutasta ženska figura. Za potpuno identičnu ogrlicu (vjerojatno ovu) kaže Brunelli u Storia di Zara, Venezia 1913, str. 104, sl. 37, da potječe iz Nina. Po tome bi možda i ostali predmeti mogli biti odatle. Da li imaju zajedničke veze, isto je nepoznato. Sigurno su ih odnijeli Talijani u toku prošlog rata uz ostale zlatne i srebrne predmete iz muzeja.

degenerirana. Obluk je potpuno jednak, samo mjesto vodoravne žice za osovinu postavljena je ovdje vrpčasta pločica, koja je uz krajeve poluelipsastog obluka pričvršćena zakovicama. Da bi se evocirali omoti završetaka osovine oko krajeva obluka, omotana je identična žica, ali ovdje služi samo za dekoraciju bez funkcionalne vrijednosti i veze s osovinom, kao kod splitske s jantarom. Na vrpcu-osovinu aplicirana je druga obložna pločica, koja je ukrašena po rubu iskucanom linijom narezuckanom poprečno položenim iskucanim crticama, jednako kao čunolika vrpca na prvoj naušnici iz Medvida (T. VIII, 26). Sredina vrpce ispunjena je nizom tangencijalno spojenih iskucanih kružića s točkom u centru. Tangente idu naizmjenično suprotnim pravcem. Spojeve obluka i vodoravne vrpce prekrivaju rozete, koje, izgleda, isto imaju ravnu podlogu, s po rubu iskucanom linijom, od koje se, do središta uobličenog kuglicom, radijalno pružaju iskucane crte. Ova naušnica-privjesak visi o ranorimskoj fibuli. Izgleda, da je od srebra.

Ovaj je privjesak formalno potpuno blizak naušnici s jantarom iz Medvida. On samo predstavlja dalju razvojnu fazu ovog tipa predmeta. Tehnološki i dekorativno on se potpuno slaže s drugom naušnicom iz Medvida (T. VIII, 26). Obje upotrebljavaju oblaganje podloge. Obje imaju motiv narezuckane iskucane linije, pa iskucane krugove. Vjerojatno je i ova druga imala identične rozete, od koje su ostali samo tragovi i zakovice. Nije međutim rečeno, da su one utjecale jedna na drugu. To je samo dokaz postanka u istoj kulturnoj sredini i u isto vrijeme. To je važno, jer one predstavljaju dalju fazu razvoja dvaju tipova naušnica; prva potječe od čunolike, tipa ninske, druga od tipa naušnice s jantarom iz Medvida. Budući da ih možemo i datirati po ranorimskoj fibuli, vjerojatno oko poč. n. e., ili nešto prije, time nam je omogućeno odrediti i vrijeme, koje je trebalo, da se razviju ove dvije varijante od prvotnih tipova. Tako prvi tip (ninske, splitske, ribničke i iz Medvida) zahvaća od srednjelatenskog perioda najkasnije, pa do oko poč. n. e. Drugi je tip, međutim, relativno nešto stariji. Obuhvaća vrijeme od ranolatenskog perioda do oko poč. naše ere. Ako bi se uopće postavljala razvojna šema, mogao bi se pretpostaviti redoslijed prvog tipa: ninska, ribnička, splitska, ninska s plosnatim čunom, identična neubicirana i konačno ona iz Ribnika i Medvida. Drugi bi tip mogao teći: iz Medvida s jantarom, iz Asserije (grob 80), identična neubicirana, splitska, pa neidentificirana (Nin ?) o rimskoj fibuli. Iako nemamo zastupljene sve razvojne varijante, one se dosta lako mogu suponirati, osobito kod drugog tipa. Naušnica iz Splita s jantarom na osovini vrlo je slično konstruirana kao naša o rimskoj fibuli. Rozete i obluk formirani su potpuno istovetno. Kronološki splitska mora biti vrlo malo starija od naše. Vjerojatno obje pripadaju kasnom latenu. Tako se drugi tip može grupirati u dvije skupine, jednu s prva tri predmeta, a druge dvije (splitska i ona o rimskoj fibuli) pri koncu razvojnog perioda.

Rasprostranjenošću i porijeklom čunolikih naušnica uopće pozabavio se Vinski u spomenutom djelu.[83] Najstarije nalazi se u Uru, 2900.–2750. g., a otada kasnije po cijelom području istočnog Sredozemlja. On ih međutim tipološki ne diferencira, a neke imaju međusobno samo idejne veze. Zbog toga se ne ću na to posebno osvrtati. Dodao bih samo, da među predmetima, koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Firenci, postoje zlatne čunolike fibule, kojima su lukovi u obliku cijevi i vrlo slični našim naušnicama iz Nina, Splita i Ribnika. Jedan luk se osobito ističe iz Abusivi, komu je šav po duljini iznutra, a na krajevima ima iskucana rebra.

Što se tiče drugog tipa, ukazat ću samo na neke tragove, koji bi nam mogli osvijetliti putove za širenje idejnog oblika ovog predmeta u naše krajeve.

U egipatskoj zbirci Arheološkog muzeja u Firenci (Sala VIII, Sezione egiziana) izloženo je nekoliko nepubliciranih zlatnih predmeta potpuno sličnih naušnici s jantarovim zrnom iz Medvida. Predstavljaju naušnice ili prstenje (manjih dimenzija nego naša). Potpuno su slična našoj naušnici osobito dva s inv. br. 2790, 2791. Osovina umjesto zrna od jantara ima poluovalni zlatni skarabej, kojemu je ravna ploha ispunjena hijeroglifima. Prvi se datira u period Novog kraljevstva.[84] Sličnih pred-

[83] Na str. 68 spominje čunoliku naušnicu iz Nina. Napominjem, da je to drukčiji tip od ovdje opisanih i iz doba rimske okupacije: up. Brunelli, o. c., str. 104, sl. 37.

[84] Podatke sam dobio od uprave Arh. muzeja u Firenci.

meta ima više, ali se njihov obluk više ili manje približuje krugu. Skarabej je kod nekih ne zlatan, već od stakla ili kamena. Od tih dva imaju inv. br. 2792 i 2793. Datiraju se u kasnosaitski period. Nijednom nije poznat lokalitet.

Među etruščanskim predmetima iz Vetulonije (u istom muzeju) postoji okrugli zlatni prsten građen potpuno po identičnom principu. Kao zrno služi gema. Isti takav prsten donosi Ducati, iz Vignanella, a datira ga u VI. st.[85] Takav jedan prsten iz Vulci čuva se u Vatikanskom muzeju.[86] Prsten jednake konstrukcije i oblika nepoznate provenijencije postoji u Narodnom muzeju u Tarantu. Na osovini ima nataknutu ovalnu gemu sa likom Herakla. Datira se u V. st. prije n. e.[87]

Nekoliko se takvih prstenova čuva u Napulju. Dva potječu iz Cume. Na gemi imaju grčke motive. Datiraju se u plovinu V. i IV. st., a pridaju se etruščanskoj umjetnosti.[88]

Nađeni su na Siciliji (Siracusa) iz VI.–V. st.,[89] a producirali su ih Grci.[90]

Ovih nekoliko primjeraka dovoljno je, da se uoči, da najstarija koncepcija ovog kulturnog objekta u obliku potkovastog ili približno okruglog koluta zatvorenog s vodoravno postavljenim komadom žice, koja nosi poluovalno zrno, a krajevi joj se provlače kroz perforirane krajeve koluta i omataju oko njih, potječe iz Egipta, odakle je importirana u Italiju. Sporedno je, da li su ih importirali Grci ili Etruščani. Oni su ih, kako vidimo, i sami producirali i imitirali skarabeje, ali samo s prikazom preuzetim iz grčke kulture i izvedenim u grčkom stilu. Obluk je kod svih ovih produkata potpuno jednak. K nama je ovaj objekt bez sumnje došao iz Italije, ali samo oblik. Njegova tehnika i materijal prilagođeni su proizvodnim mogućnostima Ilira-Liburna onog doba. Umjesto zlata upotrebljeno je srebro, tada već u široj upotrebi. U nedostatku skarabeja-gema, čija im tehnika proizvodnje nije bila poznata, a materijal nedostupan, upotrebili su zrno jantara namijenjeno za luk fibule, kojega su imali u izobilju. Oblik je potpuno imitiran. Kad je prvi oblik usvojen, na kasnijim varijantama primjenjuju se razne tehnike i dekorativni motivi.

Tako oba tipa možemo pratiti na našem tlu od IV., odnosno III. st. do početka naše ere.

Naušnice drugog tipa imaju veze s kolutićima posrebrene žice, koji vise o dnu valjkaste kutijice sa valovitim meandrom iz Asserije,[91] pa i kod kolutića o fibuli viseće figure iz Nina. Kod njih krajevi prelaze jedan preko drugog i omataju se oko suprotnog dijela koluta. U zadarskom muzeju postoje i tako formirane narukvice i prstenje, a iz nešto kasnijeg perioda, rimske okupacije, ima ih mnogo. Takve narukvice nađene su i u drugim našim krajevima latenskog perioda, kao na pr. u Gorici,[92] ili prstenje iz Ribnika.[93]

6.

Predmeti iz Ribnika su svakako po porijeklu i oblicima najbliži našima, kao i po upotrebi plemenitih metala, pa tehnici obrade. Osim spomenutih direktnih analogija i drugi se predmeti detaljima mogu povezati. Okrugla pločica iz pozlaćenog srebra

[85] Ducati, str. 301, T. 127, sl. 331 = Not. sc. 1924., T. VIII, sl. d.

[86] Museo etrusco al Vaticano, Vaticano 1842, I, T. CXII, br. 1.

[87] Becatti, Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche, Roma 1955, T. LXXX, 318, str. 186; Japigia X, Bari 1939, sl. 20, br. 36.

[88] Siviero, Gli ori e le ambre del museo nazionale di Napoli, 1954., T. 43, str. 19, br. 37, T. 90 c–d, 91a, str. 29, br. 73, str. 31, br. 79.

[89] Not. sc. 1915., str. 187, 188, sl. 7.

[90] Dict., s. v. amuletum, sl. 312, s. v. gemmae, sl. 3501, s. v. anulus, sl. 341–343 (nađeni na Krimu). Dosta takvog prstenja donosi Marshall, Catalogue of the finger rings in the British Museum, str. XLIV, br. 307, 335, str. 56, sl. 62, br. 307, str. 60. sl. 67, br. 335, T. II, 41, str. 9, T. IX, 307, 311, 314, 318, 327, 331, 330, 334.

[91] Galli, T. II, 2.

[92] Truhelka, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice, GZMBH XI, 1899., str. 393, sl. 121.

[93] Klemenc, T. III, 35, 36.

s iskucanim ornamentima iz Ribnika[94] vrlo je slična okrugloj pločici na sredini pravokutne fibule iz Nina (T. I, 8), a i okruglim pločicama na sredini prve varijante drugog tipa fibula (T. I, 1, 7). Dio ukrasnih elemenata je identičan. Niz iskucanih crtica ima i srebrna vrpca, a ograđuju ga po dva niza iskucanih točkica.[95] Motiv niza kružića s točkom u sredini vidimo i na drugoj okrugloj pločici iz Ribnika od pozlaćena srebra.[96] Između pojedinih kružića ovog niza imamo po dvije iskucane točke, isti motiv kao na pločici, koja služi za bazu prvog niza čunova (iznad opruge) naše pločaste fibule (T. II, 1a). Sličan motiv imamo i na zlatnoj pločici iz Trebeništa.[97] Iskucane krugove imamo u Trebeništu, na pr. na zlatnim sandalima, zlatnim pločicama ili na šljemu,[98] a motiva od iskucanih točkica i crtica ima dosta na predmetima ovog nalazišta.[99] Ovdje nalazimo u čestoj upotrebi i rozete slične onoj na naušnici iz Nina,[100] samo više geometrizirane, ali isto na šest, a mnoge i više, identičnih latica. Takvih pojedinačnih latica ima mnogo i na drugim predmetima iz Trebeništa. I među ribničkim predmetima nalazi se rozeta od šest ovalno iskucanih latica, svaka ograničena iskucanom linijom, koja je izrezuckana ukucanim paralelno kosim crticama, što imitira tordiranje.[101] Cijelu rozetu ograđuje krug od takve tordirane linije, kao na našoj okrugloj fibuli s ženskom maskom. Rozete su nađene i u ostavi predmeta s grčkim pečatom iz Štrbaca.[102] Rozetu sličnu onima na fibulama iz Nina (T. VI., 12, 13), kod kojih su latice signirane udubljenim radijalnim linijama, imamo u Jezerinama. Iskucane koncentrične krugove izvedene linijama i točkama posjeduju okrugle brončane pločice također iz Jezerina,[103] od kojih br. 19 ima uz rub i niz radijalno položenih rebara, kakvu smo kompoziciju vidjeli u Ribniku, Štrpcima i Ninu. Slične dekorativne motive i tehniku imaju i već spomenute naušnice iz Splita, pa dvospiralna srebrna fibula iz Ribića.[105]

Već sam upozorio na mnoge dekorativne sličnosti naših predmeta sa etruščanskim materijalnim reliktima. Kod njih je i rozeta u čestoj upotrebi. Od mnogih spominjem samo jednu na zlatnoj naušnici, koja je najbliža rozeti na naušnici iz Nina i identično uobličena, a dosta je slična i onoj na naušnici iz Chiusi.[106]

Motiv tangencijalno spojenih kružića, kao na naša četiri predmeta (T. I, 1, 6, 7; T. IX, 29), omiljen je kod Ilira i dosta se rano upotrebljava. Iskorišćuje ga i tehnika graviranja, kao na pasnim sponama iz Vača i Magdalenske gore, fibuli iz Vinice, okruglim pločicama od jantara iz Jezerina,[107] brončanoj okrugloj ploči sa Glasinca, na fibuli nađenoj kod Stoca, s kojom su ležale narukvice s istim, ali iskucanim motivom. Pojavljuje se i na fibuli s grčkim karakteristikama iz Gorice.[108]

Spomenuo sam pojedine tipološke analogije, ukoliko postoje, i samo sumarno dekorativne, markirajući pojedina nalazišta, po kojima bi se moglo naslutiti porijeklo

[94] Ibid., T. III, 28.
[95] Ibid., T. III, 30.
[96] Ibid., T. III, 21.
[97] Spomenik, LXXVI, sl. 9, br. 17.
[98] Ibid., sl. 3–5; Spomenik LXXVII, sl. 1, 2; Glasnik XI, sl. 56 i 64 (zlatna pločica).
[99] Up. za to osobito Filow, o. c.
[100] Spomenik, LXXVI, sl. 3–5, sl. 9, br. 18, 19; Spomenik LXXVII, sl. 1–3a; Filow, o. c., sl. 14, sl. 15, br. 2, 4, sl. 20, sl. 24, br. 1–3, T. II, 2, T. III, 4, T. IV, 1–3, T. V, 5–6.
[101] Klemenc, T. III, 27.
[102] Hoernes, GZMBH XIII, sl. 16, 17.
[103] GZMBH V, 1893., T. XXIV, 12.
[104] Ibid., T. XX, 19, 20, grob 487, 433.
[105] GZMBH X, sl. 23; GZMBH N. S. VI, 1951., T. III, 39; WMBH VII, 1900., sl. 23; Rendić, T. I, 2.
[106] Ducati, T. 253, sl. 616, T. 252, sl. 613.
[107] Starè, Arh. vest. III/2, 1952., T. I, 1, 2, crt. 2; Ložar, o. c. sl. 9; GZMBH V, T. XXV, 16–18; WMBH IV, 1896., sl. 13.
[108] Truhelka, Opaske o megalitičkim gromilama hercegovačkim, GZMBH V, 1893., str. 231 i d., sl. 1–3, 5; GZMBH XI, str. 339 i d., sl. 39.

ovih liburnskih predmeta. Srodnosti spomentih centara (Liburni-Japodi-Trebenište-Etruščani) ne ograničuju se samo na citirane elemente. Među materijalom groba 80 iz Asserije navedene su i dvije srebrne ranolatenske fibule lokalnoga tipa s privjeskom u obliku valjkaste kutije, svaka ukrašena s tri vodoravna niza valovitog meandra izvedenog filigranom.[109] Takve kutijice u istom grobu vise o certosa fibulama.[110] Identičan ukras vidi se i na kolutu u obliku narukvice, koji visi u takvoj ranolatenskoj fibuli iz istog groba, gdje dijeli pojaseve od omotane žice.[111] Potpuno isti ukras postoji na zlatnim cjevčicama iz Trebeništa.[112] Isti motiv meandra pojavljuje se na brončanoj pločici iz Etrurije, pa na fragmentu zlatne narukvice.[113] Usvojili su ga i Gali sjeverne Italije (Montefortino), a dospio je i preko Alpa.[114] Spomenuti bi privjesci mogli biti importirani, jer im je koncepcija i dekoracija potpuno strana domaćim tradicijama. Osim toga to su jedini primjerci ukrašeni filigranom, jer je kod Liburna ta tehnika nepoznata. Čini se, da su importirani svi predmeti izvedeni tom tehnikom, a nađeni na području Ilira prije ili iz doba objekata, kojima se bavimo. Točnije će biti, da su ovi predmeti prvi uzorci domaćeg filigrana, koji su Liburni preuzeli od Etruščana. U Etruriji se taj motiv mnogo upotrebljavao.

Jedina dva identična primjerka takvih valjkasti kutija dalo je Vače, koje su bez sumnje domaći proizvod. Nemaju filigrana, već su ukrašene iskucanim točkama. Starè ih povezuju preko Veneta sa Etruščanima.[115] Da su naše kutije domaći proizvod, govore osim toga i fibule, na kojima vise. Ukrasni ih motiv veže uz Etruščane. Starè im ne zna svrhu. Galli kaže, da su služili kao »portaprofumo« (str. 187), što pretpostavlja i za spomenutu žensku glavu. Ako bismo to preuzeli, što nije dokazano, onda bi bez sumnje oba predmeta vukla porijeklo od Etruščana.

Spomenuta su nalazišta i međusobno usko povezana, osobito japodska. (Ovdje mislim samo na tehnički i stilski bliske predmete našima.) Pojedini su im predmeti potpuno identični. Vrećasti privjesci, lančići s alkicama, lančići s kolutićem jantara, srebrne kanelirane perle nalaze se i u Ribniku kao i u Jezerinama.[116] Identični kolutovi od jantara i slične perle nalaze se i u Ribiću, a zatim trokutaste figurice i identično ukrašene vrpce kao u Ribniku,[117] pa identično izvedena ljudska glava kao u Jezerinama.[118] Izgleda, da je sve ove predmete producirala ista radionica.

Kao što se iz svega moglo vidjeti, mnoge analogije, koje smo našli kod Etruščana za naše predmete, vrijede i za japodske. Ima i drugih. Tako su kod Etruščana u čestoj upotrebi identične srebrne kanelirane perle.

Nema sumnje, da svi ovi predmeti potječu iz istog izvora. Po obliku im nemamo na domaćem tlu bližih i potpunih prethodnika, a niti se mogu povezati uz druge nalaze osim nekoliko spomenutih. Po tehničkoj obradi, okivanju, upotrebi plemenitog metala i nekim detaljima ukrasnih motiva najbliži su etruščanskim radionicama. Teško da su importirani kao gotovi proizvodi. Najvjerojatnije su izrađeni u domaćim radionicama pod stranim utjecajem. To se vidi po nedostatku bližih analogija, po njihovoj koncentraciji, uglavnom na nekoliko centara, na usko područje Liburna i Japoda (vidi kartu), detaljima, kojima se povezuju uz domaću tradiciju, a na koncu po estetskim nazorima i tehničkom nivou umjetnika, koji su ih producirali, koji ponekad nije na dovoljnoj visini.

Drugo je pitanje ubikacije tih radionica. Dosada je bilo poznato najviše takvih proizvoda s japodskog područja (osim Trebeništa). Rendić na području Japoda i

[109] Galli, str. 185–187, T. I, 1, T. II, 2.
[110] Samo dio jedne publiciran u Galli, T. II, 3.
[111] Ibid., T. I, 2; naša T. VII, 15.
[112] Spomenik LXXVI, sl. 8, br. 13, str. 12; Popović, o. c., T. VI, 23.
[113] Ducati, T. 109, sl. 290, T. 56, sl. 167.
[114] Ducati, T. 255, sl. 624; Italia antica, 1936., I, str. 290, sl. 216 (zlatna ogrlica); Altertümer u. heid. Vorzeit V, 1911., str. 330.
[115] Starè, Vače, T. XXXI, 1, LVIII, 5; Prazgodovinske Vače, str. 114–117.
[116] Ribnik, T. III, 12, 13, 18, 26, 39, 40, 33; GZMBH V, T. XXIV, 5, 7, 13, 14, 4, 9, 8. T. XXV, 6, 7.
[117] GZMBH X, T. III, 10, 11a, b, 23; Ribnik, T. III, 13–15, 30.
[118] GZMBH X, str. 636, sl. 9; GZMBH V, T. XXIV, 10.

locira slične radionice, pa njima pridaje i porijeklo triju naušnica u splitskom Arheološkom muzeju (str. 221–222). On je potpuno pravilno upozorio pri iznošenju razloga za domaće porijeklo tih predmeta i postojanje radionica na tom arealu, na bogatu umjetničku tradiciju kod Japoda, osobito u prikazu antropomorfnih likova u obliku stiliziranih ljudskih figura iz Prozora, sve do rimskog vremena. Potpuno se slažući s njegovim navodima o postojanju radionica kod Japoda, pokušao bih proširiti to područje i pridružiti mu areal Liburna. Ja sam već na drugom mjestu iznio mišljenje o uzajamnim kulturnim vezama i izmjeni dobara između Liburna i Japoda,[119] što dokazuje i upadljiva sličnost obiju kultura, više nego kod drugih ilirskih plemena. Na istom sam mjestu ukazao, da bi centar proizvodnje stiliziranih ljudskih likova, koji se nalaze i na liburnskom području, samo u manjoj količini, mogao biti u granicama Japoda, te da je to potpuno domaći proizvod. To se dopunjava s navedenom Rendićevom tvrdnjom. Budući da se ovdje radi o grupi predmeta isto uglavnome ograničenih na poznata liburnska i japodska središta, ali bez direktnih domaćih uzora, već pod infiltracijom jakog stranog kulturnog utjecaja, neovisno o postojanju japodskih radionica, pretpostavio bih i drugu mogućnost. Grčki utjecaj je ovdje neosporan, bez obzira da li je on dolazio direktno ili indirektno, iz Italije ili Grčke, odnosno drugih krajeva pod njihovim kulturnim patronatom. To dokazuju gotovi importirani objekti na oba područja, kao na primjer glineno posuđe, novac i razni drugi predmeti, a i detalji, kao i koncepcija, pa tehnološka izvedba ovih predmeta iz plemenitih metala.[120] Importirani predmeti i strane kulturne novosti prodirale su u unutrašnjost, ako ne isključivo, u prvom redu preko mora i obale. Liburni su u tom slučaju vrlo lako mogli biti prvi baštinici i prenosioci, kako gotovih objekata, tako i uzora, preko granica primorskog pojasa, u ovom slučaju Japodima. Liburni se vrlo rano i dugo, pa u najvećoj mjeri od svih ilirskih plemena na obali spominju u izvorima kao istaknuti pomorci i pomorska sila sa zapaženim brodovljem. Kao takvi sigurno su igrali znatnu ulogu u trgovini po Jadranu, uporedo s Grcima. Jedino tako možemo rastumačiti i vrlo veliku količinu jantara na liburnskom području: da su oni trgovali s njim, ili da su ga nabavljali kao trgovci. Najvjerojatnije je, da su Liburni snabdijevali jantarom i Japode, kad su ovi, poslije provale Kelta, izgubili jadransku obalu, gdje ga ima isto vrlo mnogo. Pa da su se bavili u prvom redu i pomorskim gusarstvom, identično su mogli primati strane utjecaje. Zbog svega iznesenog vjerojatnije je, da su se predmeti pod grčkim utjecajem producirali na području Liburna i prenosili Japodima, bar u prvom redu. Za to nam govori i broj predmeta i nalazišta (vidi priloženu kartu). Pločasta je fibula nađena samo jedna u Prozoru, a dvije u Ribniku zajedno s ostalim inventarom ostave, od koje je većina predmeta izrađena pod stranim utjecajem. Činjenica, da su osim prve fibule svi predmeti nađeni u ostavi, umanjuje im vrijednost za ubikaciju. Pošto su sve to dragocjenosti, kao materijalno vrijedni objekti, koji su se u tu svrhu i čuvali, mogli su tu doći i prenošenjem s drugog područja. Činjenica je, da su se pločaste fibule na području Liburna našle kod Rijeke, u Osoru, Krku (?), Ninu, Zadru, Podgrađu (Asseria), Murteru, a uočili smo, da su i ostali predmeti brojni. Kako smo vidjeli, mnogi su objekti iz ove ostave potpuno identični liburnskim (pločaste fibule, kuglice, naušnice, prstenje, antropomorfni likovi, okrugle pločice),[121] dok su neki slični.[122] Zbog toga pretpostavljam, da cijela ostava potječe s područja Liburnije. Sigurno je neki liburnski putujući trgovac prodao predmete Japodima. S predmetima nađene novce dobio je za prodanu robu. U tome ga je poslu zatekao Batonov ustanak u Ribniku, pa je novac s preostalim predmetima zakopao očekujući bolja vremena.

Slično su trgovinom dolazili predmeti ovog tipa u Jezerine i Ribić. Nije isključeno, da su Japodi imitirali ove predmete, ali je njihov model u jednom i drugom obliku dolazio s obale.

[119] Batović, o. c.

[120] Rendić, str. 221 i napomena 26.

[121] Klemenc, T. II, 12, 31, T. III, 19, 24, 35, 36, 13–15, 28.

[122] Ibid., T. III, 12, 20 i dr.

Grčki su utjecaji na području Liburna dosta stari. U spomenutom radu naveo sam i tri stilizirane figure ratnika, izrađene pod grčkim utjecajem, ali na domaćem tlu (T. I., 7, 8). Budući da sadržavaju nove elemente vis à vis mnoštvu drugog materijala s domaćim tradicijama: plastičnost, dvodjelni kalup, utjecaj grčkog štita i kacige, datirao sam ih najranije oko V. st. pr. n. e., na prijelazu iz starijeg u mlade željezno doba, čime bi bili nosioci najstarijih grčkih utjecaja u granicama spomenutih dvaju plemena. Na području Japoda nije nađen nijedan sličan primjerak. Antropomorfni likovi, koji su se tu našli, kao i nekoliko s liburnskog područja potpuno su plošni, lijevani u jednom kalupu, stilizirani i s apsolutnom redukcijom tijela, a izrađeni po domaćim koncepcijama. Kod Liburna imamo i starijih italskih produkata, kao i identičnih liburnskima u Picenumu, a da ne spominjem veze s južnom Italijom u toku halštata,[123] što nam govori, da su vrlo rano mogli doći posredno preko srednje i južne Italije u doticaj s Grcima, ako ne direktno. Imali su sigurno i direktne veze, sudeći po izvorima (sukob Liburna s Grcima na Krfu u VIII. st.), ili po importiranim apulskim posudama geometrijske faze. Kod Japoda se nalaze slični ratnici, mnogo manje stilizirani, pod nesumnjivim grčkim utjecajem, prikazani na kamenim urnama specifičnog tipa, ali iz rimskog perioda.[124] Naši su ratnici po redukciji tijela u mnogome bliski plošnim figurama, svakako starijima od njih, pa se nadovezuju na njih primajući s jedne strane tehničke utjecaje (dvodjelni kalup i plastiku), s druge strane nove elemente forme (kacigu, štit). Nakon usvajanja elemenata plastičnosti pod tim uslovima nije bio težak prijelaz domaćih majstora k proširenju primjene tehnike iskucavanja, koja je bila već davno u upotrebi kod Liburna (mnogi predmeti iz starijeg željeznog doba), od isključivo ornamentalnih oblika k figuralnim, po ugledu na klasičnu umjetnost i zamijeniti lijevanje i kalupe. S time dolaze i plemeniti metali. Grčki je utjecaj u svakom slučaju morao dolaziti Japodima uglavnom morem, i to u najvećoj mjeri preko liburnskog područja bez obzira, da li uz jedan ili drugi kraj Velebita, misleći ovdje u prvom redu na onaj dio Japoda, koji su bili bliski liburnskim centrima.

Uz naše pločaste fibule nađene su u istom grobu i ranolatenske, a najmlađe srednjolatenske, dok su uz fibule iz Ribnika bile srednjolatenske i ranorimske. Dok su liburnski predmeti (grobne cjeline) prestali funkcionirati u srednjem latenu, ostava u Ribniku datira iz početka naše ere (kasni laten) kao i tehnički i tipološki slični predmeti iz Jezerina i Ribića. Premda ovdje imamo posla s ostavom, ta nam činjenica govori, iako relativno, dosta: da su u svakom slučaju liburnske fibule mogle biti starije, odnosno prije nastati.

Što kod Japoda imamo uglavnom trokutaste figure, kakva je samo jedna nađena kod Liburna, ne mora predstavljati veliki problem. Kod njih su osim glave obično prikazane dojke kao znak plodnosti, što je u vezi s božanstvom plodnosti, koje je uopće poznato u prethistoriji. Ovakve su figure bez sumnje širenjem novih tehničkih mogućnosti zamijenile starije pločne antropomorfne figure, ali potpuno zadržale domaće ikonografske elemente. Prodiranjem klasične kulture u ilirske krajeve, evoluira se i ikonografija. Helenistička kultura djeluje i na religiozne forme. Zbog toga pomalo nestaje uobičavanje božice plodnosti u obliku plošnih figura ili trokuta, iako je ovo već kasni odraz, a zamjenjuje koncepcija grčke Afrodite-Venere. Slično se dešava mnogim ilirskim božanstvima. Ponekad zadržavaju samo ime domaće (kao liburnska *Venera – Anzotika*), uz eventualno izvjesne atribute.[125] Dokaz takve evolucije su sigurno naše figure. S novim stilom dolazi i novo shvaćanje. Trokutasta je

[123] Već oko VII., a sigurno iz VI. st. imamo kod Liburna importirano grčko geometrijsko posuđe iz Apulije nađeno u grobovima u Ninu: Arh muzej Zadar.

[124] Sergejevski, Japodske urne, GZMBH N. S. IV–V, 1949.–1950., 45–94. Vrlo je moguće, da su likovi na japodskim urnama usko povezani s ovim liburnskim ratnicima. Sporadično se nađu kod Liburna i slične urne s ilirskim imenima i identičnim geometrijskim ukrasom, koje su logični nastavak pokapanja, samo spaljenih pokojnika, u rakama od 4 kamene ploče sa zgrčenim kosturom, što se zadržava i iza rimske okupacije, a i nastale su bez sumnje po ugledu na ove grobove.

[125] Rendić, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikma s područja Dalmata. GZMBH N. S. X, 1955., str. 5 i d., str. 9, 16; Abramić, Archäologische Forschung in

figura odraz domaće ikonografske tradicije, zbog toga i primitivnija, iako kronološki mlađa, jer uz strane atribute eliminira i stil. Da ovakav tip kod Japoda dominira, nije čudo, jer utjecaji dolaze s mora, pa će kod njih klasički utjecaji prevladati tek u doba rimske okupacije kao u likovima na urnama. Bez sumnje su i trgovci vodili računa o shvaćanju i ukusu kupaca, pa su Japodima uvozili isključivo trokutaste figure. Pojava figura bez simboličkih atributa može uz to značiti i negiranje tih simbola u slučaju, da figura služi samo kao ukras, što je pojava kod splitskih naušnica, kod kojih je predstava ista kao one iz Jezerina i Ribića (nap. 118). Nije isključeno, da i one nose u sebi tragove simbolike, pa bi po tome figure iz Splita, Jezerina i Ribića bile samo pod stranim utjecajem u ikonografskom pogledu, dok su stilski potpuno povezane s trokutastim likovima. Na jednoj figuri iz Jezerina,[126] predstavi iz Štrbaca i većini naših vidimo strane komponente ne samo u nedostatku simboličkih atributa, već i u prevladavanju helenističkog stila. Po tome se jasno vidi, da je utjecaj dolazio s obale. Ta je simbolika na nekim likovima iz Starigrada (pod Velebitom) potpuno izrazita. Prikazuju *Lunu* u obliku ženske figure, kojoj poprsje prelazi u polumjesec, a sa strane vrata ima po jednu zvijezdu. Nema sumnje da je to Venera s astralnim svojstvima.[127] Okružena je nizom iskucanih točkica, kao figura iz Jezerina.

Možemo zaključiti, da većina naših figura označuje božanstvo plodnosti, materinstva, ljubavi, obnavljanja... Iako se uklapaju u okvir mediteranskih religijskih formi, ikonografija je, uza sve strane utjecaje, u velikoj mjeri autohtona. To u svakom slučaju moramo pridati domaćim tradicijama. Nije isključeno, da se u njima osjeća i strani refleks, i dodir, iako se teško može potpuno izolirati. Identični atributi: ptice, trokut, dojke može biti samo uzrok sličnih religijskih koncepcija za ovu univerzalnu božicu. Po svim tim pojavama vidimo, da je polisimbolizam božice plodnosti u shvaćanju Ilira bio vrlo razvijen i živ, ali su pojedini atributi i koncepcije (plošna trokutasta figura s pticama, ili bez ptica, trokutasta s dojkama, figura s oznakom majčinskih atributa, astralnim simbolima vezanim opet uz plodnost...) dolazili do izražaja prema umjetničkim strujanjima i vezama s područjima jačih umjetničkih tradicija.

Moglo bi se suponirati, da su možda i Japodi trgovali s Grcima direktno, osobito iz kolonije na Jadranu, pa tim putem primali utjecaje.[128] Teško da je postojala još neotkrivena koja kolonija, izvan Liburna i Japoda, koja je producirala takve proizvode, pa servirala jednom i drugom plemenu gotove predmete, jer se to, bar zasada, ne može ničim opravdati. U tom svijetlu moramo gledati i splitske naušnice. Illi su

Jugoslawien, Bericht über den VI. Internat. Kongress für Archäol., Berlin 1940; Abramić, Ninska Venera, Glasnik Primorske banovine II, 11–12; zatim brojni radovi A. Mayera o ilirskoj religiji.

[126] GZMBH V, T. XXIV, 16.

[127] Abramić-Colnago, o. c., str. 106–107, sl. 77. Slična, ali bez zvjezdica, postoji još jedna figura u Arh. muzeju u Zadru, inv. br. 4664. Nije rijedak slučaj, da božica plodnosti poprima lunarne atribute od vrlo starih vremena, preko Krete, do Rima; Zervos, o. c., str. 43, 53, sl. 629, 676; Roscher, s. v. Astarte, sl. na str. 652, 653; Dict., s. v. Syria Dea, sl. 6701, s. v. Venus, sl. 7395; Not. sc. 1935., str. 91–94, sl. 16; Reinach I, 181; II, 263–265, 318–321, 323, 343, 360, 421, 422; IV, 144, 153–155, 192, 255; V, 227. Da možemo povezati naše trokutaste plošne i reljefne figure s ovom iz Starigrada, pokazuje nam na pr. i jedna fenička stela iz Alžira s trokutastim likom božice i polumjesecom: Leschi, o. c., sl. na str. 11; ili u Pietschmann, o. c., sl. na str. 346, 225, 263. Up. i Vilke, o. c., sl. 43.

[128] Grčki su se novci našli na nekoliko mjesta u Lici, na području Japoda: Brunšmid, Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji, V. h. a. d. N. S. II, 1896./97.; Lisičar, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951, str. 40, 44. Po tome se međutim ne može utvrditi i prisustvo grčkih trgovaca kod Japoda, premda su slično kao novci mogli dolaziti i drugi predmeti. Bit će logičnije, da je grčki novac iza pojave novčane privrede u dodiru Ilira s Grcima kolao među Ilirima i služio u vanjskoj i unutrašnjoj trgovini, slično kao kasnije, u Srednjem vijeku bizantski i mletački novac među Hrvatima.

proizvod Liburna, pa dospjele kao predmeti iz Ribnika trgovinom na područje Dalmata, ili su i one nađene na liburnskom terenu i prenesene u Split. Slični ili identični predmeti nisu nađeni izvan tog područja nigdje dosada, pa moramo uzeti u obzir kao najvjerojatnije producente Liburne.

Ako uzmemo na um navod Abramićev, da su splitske naušnice nađene u Gorici, ne mijenja se mnogo. Zasada je jasno, da evolucijski i kvantitetom najsigurnije središte produkcije ovih predmeta imamo na području Liburna. Da najjači udio u njihovu oblikovanju imaju etruščanski kulturni utjecaji. Kad znamo, da su Liburni gospodarili Jadranom sve do grčke kolonizacije – poč. IV. st.,[129] a u sjevernoj polovini Jadrana i kasnije, očito je, da su Liburni i preuzimali te utjecaje od Etruščana na suprotnoj jadranskoj obali, to više, što su Liburni imali etničke i kulturne odnose s Picenumom na suprotnoj obali još od IX.–VIII. st.[130] Liburni su stoga širili te tekovine uzduž naše obale, na području svog dominija, ili u ostale krajeve trgovinom, kao k Japodima, pa su tako mogli dospjeti predmeti i u Goricu. Zato će se bez sumnje sličnih objekata naći više i na raznim mjestima. Da su i grčke kolonije poslije osnutka morale djelovati u tom pravcu (na pr. spomenuti medaljon iz Budve), neosporno je, što dokazuju mnogi grčki objekti na obali i u unutrašnjosti, ali nemamo dokaza, da njima moramo zahvaliti i direktni postanak ovih predmeta, kojima se bavimo.

Naši predmeti pokazuju izvježbanu visoku tehniku pored sve arhaičnosti i geometrizacije, po čemu možemo zaključiti, da su njihovi tvorci imali pred sobom dugu obrtničku tradiciju.

Utvrdili smo, da su stilski ovdje spomenuti predmeti vrlo bliski. Oni i kronološki zahvaćaju dosta ograničeni period i razmak. Prema trima grobnim cjelinama, koje su nam osnovna okosnica za dataciju, mogu se postaviti približno u isto vrijeme. U grobu 82 (T. I.) imamo dvije srednjolatenske fibule. Jedna fragmentarna fibula (br. 9) imala je, ako ne certosa oblik, a ono najkasnije ranolatensku formu. Samo po tome možemo dosta točno fiksirati vrijeme postanka, doduše relativno. Grob 30 iz Asserije ima dosta starijih elemenata: osam certosa fibula i četiri ranolatenske fibule. Grob 86 iz Nina ima uglavnom iste elemente kao i ovaj iz Asserije: između ostalog dvije certosa fibule i dvije ranolatenske. Po najočitijim elementima možemo naše predmete uklopiti u razdoblje od certosa do srednjolatenskog perioda.

Nešto nam može pomoći i novac, koji je nađen u grobu 76 (u kat. označen kao »disco con spica«), T. VIII, 24. Nažalost ga nemamo u muzeju, niti mu posjedujemo opis. Objelodanio ga je Galli zajedno s ranolatenskom fibulom, o kojoj visi. Ni on ga ne opisuje, pa po njegovoj snimci i skici u katalogu (inv. br. 1216) znamo samo, da je na reversu, odnosno jednoj strani, imao klas. Ostali nam detalji nisu poznati. Kaže, da pripada Metapontu, pa zato citira Head, Hist. Numorum, Oxford 1911, str. 75 (njegova nap. 1), a opredjeljuje ga od 550. do 470. g. prije n. e. Po tome datira i ostale predmete, koje donosi, »alla facies della prima età del ferro attardata VI-V sec.« Dopušta datiranje i po klasičkom arhajskom periodu (VIII.-VII. st.), ali zbog novca predlaže retardaciju i po njemu postavlja finalni terminus u polovinu V. st.[131] Teško bismo se mogli složiti s takvim fiksiranjem groba. Novac odaje solidan i precizan rad, daleko savršeniji od nekoliko stoljeća kasnijih, tektonski sličnih, produciranih od grčkih kolonija u Dalmaciji.[132] Premda ne možemo preispitati tvrdnju Gallija, po tome bismo se mogli složiti s njime, da pripada Metapontu, a da je vjerojatno i točno datiran. Samo je novac morao biti u upotrebi mnogo više, nego što on to kaže (20–30 g.: ibid.). Za to nam govore stilske osobine predmeta. On nam može samo poslužiti kao terminus ante quem non, i to opet ne za sve predmete, a za gornju granicu su nam korisniji drugi predmeti. Valenti u svom Vodiču kroz

[129] Suić, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru 2, Zagreb 1955, str. 273 i d.

[130] Up. Suić, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, VAHD LV, 1953., str. 71 i d.

[131] Galli, str. 186, 188, 190, T. II, 1. Up. Reinecke, o. c., str. 365, nap. 15.

[132] Novac Korčule (Korkyra Melaina), na pr. u Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898, str. 69, T. VI, 92.

zadarski muzej datira ovaj novac u III. st.[133] i isto ga pridaje Metapontu. Nemoguće nam je zbog spomenutih razloga provjeriti podatke jednog i drugog. Iz naših krajeva poznata su samo dva primjerka novaca iz Metaponta, i to u Arheološkom muzeju u Splitu, premda je novaca, bilo grčkih ili domaćih, rađenih po njihovu uzoru, nađeno mnoštvo na ilirskom teritoriju.[134] To ne može ipak biti uzrok, da negiramo tvrdnje dvojice autora, ali uopće ne znamo, odakle je Valenti crpao podatke za svoju dataciju. Gallijeva je determinacija, nasuprot Valentijevoj, prihvatljivija. Bez poznavanja i druge strane novca, po kojoj bi se mogao kronološki točno fiksirati, nemoguće je išta definitivno reći, jer novci Metaponta imaju klas na jednoj strani od VI.–III. st., ali od 400 g. dalje uz klas i neki dodatak,[135] što kod našeg nedostaje, po čemu bi bila vjerojatnija starija Gallijeva datacija.

Grci, kako je poznato, osnivaju kolonije u gornjem Jadranu u VI. st., a plovili su njime još i prije. Velika Grčka je uvelike trgovala po Jadranu, a Liburni su se zalijetali u južni Jadran još u VIII. st., pa je moguće, da je novac dospio u sjevernu Dalmaciju u V. ili IV. st. Vjerojatno je to bilo u periodu, kad kod Liburna još nije prevladala novčana privreda, pa je možda zbog toga novac, koji je zalutao trgovinom ili slično, upotrebljen kao privjesak.[136]

Za terminus post quem novac se ne može uopće upotrebiti. Po najmlađim tipičnim predmetima možemo pretpostaviti postanak groba najranije u IV. st., u ranolatenskom periodu, ako ne i kasnije. Za datiranje sva tri groba, a prema stilskim analogijama i ostalih predmeta, koji nemaju dokumentacije, dosta su važne dvije srednjolatenske fibule iz groba 82, osobito brončana (T. I., 5). Dok su ostali predmeti dragocjenošću materijala vezani uz ljubomorno čuvanje, pa time izmiču kontroli (slučaj ostave u Ribniku), spomenuta je brončana fibula podložna modi, a time i fiksirana u vremenu. Grob 82 osim dviju srednjolatenskih fibula ima uopće najmlađe elemente.

Jednom riječju postanak samih predmeta iz ovih grobova možemo uklopiti u period od V.–II. st. prije n. e.; grob 76 i 80 u IV. i III., a grob 82 u III. i II. st.

Što nam kaže datiranje predmeta s drugih nalazišta, koja imaju analogne tipološke i dekorativne elemente, kako smo to vidjeli u sumarnom pregledu dostupnih i mogućih analogija? Objekti iz Trebeništa fiksiraju se u VI. st. po direktnim, približno istovremenim vezama s grčkim centrima.[137] Neki predmeti iz Trebeništa datiraju i u šire razdoblje, od VI.–IV. st., ili u najnovije doba na konac V. st.[138] Neke će elemente svakako trebati smjestiti na konac V. ili bolje u IV. st. uporedo s našima. Osim što nam popratni predmeti govore, da su oni već daleko od klasične arhaike, potvrđuju nam to, kako smo vidjeli, i maske. Neke s jakom arhaičkom notom, što ne mora biti dokaz arhajskog predloška, već stupanj sposobnosti likovnog izražavanja sredine, u kojoj su nastali ovi objekti. Svjedok nam je za to maska iz groba 76,[139] iza koje se osjeća daleko napredniji uzor s klasičnom figurom, ali krut i nesposoban tvorac za potpunu reprodukciju. Tako se mogu rastumačiti tragovi arhajske umjetnosti u doba već i radanja helenizma, premda ne smijemo prijeći preko tradicija o činjenice o teškom prodiranju utjecaja.

Tehnološke i tipološke pojedinosti, koje približuju etruščansku zlatarsku proizvodnju ovim liburnskim predmetima, datiraju se u VII. st. (tendencija nizanja, kao

[133] Valenti, Il Museo nazionale di Zara, 1932., str. 16.

[134] Nije im poznat lokalitet. Jedan se može datirati između 330. i 300. g.: obavijest kolege Marovića.

[135] Barcley V Head. Historia numorum. Oxford 1887, str. 62–66.

[136] Na snimci u Gallija (naša T. VIII, 24), kao i u muzejskom ormaru kod Valenti, o. c., str. 44, novac visi na fibuli, dok je u katalogu inventiran posebno (up. Galli, str. 186), pa nije sigurno, da li je i nađen na fibuli, ma da je na nečem morao visjeti.

[137] Vulić, Glasnik XI, str. 31 i d.; Spomenik LXXVI, str. 27; Spomenik LXXVII, str. 102.

[138] Korošec, Nekoliko pitanja oko nekropole u Trebeništu, GZMBH N. S. VIII, 1953., str. 98–99; Popović, o. c., str. 25.

[139] Galli, T. III; naša T. VI, 12.

na fibuli prvog tipa), na prijelaz iz VII. u VI. st. (valoviti meandar, koji nalazimo i između 300-te i 200-te g., zatim frontalno uobličene skulpture s arhajskim izrazom lica, eliptičnim očima i pletenicama, a traju kao i kod Grka kroz cijelo VI. st.). Nešto bliže dekorativne analogije vidimo na naušnicama iz Populonije (kuglice po rubu) iz V. st.,[140] a taj se element upotrebljava dalje u IV. st.[141] i III. st.[142] Na tom se predmetu (sl. 616) iz Todi, koji Hadaczek datira od 300.–200. g.,[143] vidi ženska protoma obješena o naušnicu, a o rubu njena vrata vise privjesci (jednaka kompozicija na naušnici iz Perugie, sl. 614), potpuno kao kod glave iz Nina. Stil je kod ninske primitivniji, ali nema sumnje, da je forma koncipiranja po etruščanskim egzemplarima. Iz III. st. potječe i već citirana rozeta, kao i naša na naušnici, a i spomenuti meandar na ogrlici iz Montefortina,[144] koji je mnogo bliži našemu, nego onaj oko 500–te godine (Ducati tu ogrlicu pridaje grčkoj produkciji).[145]

Iz III. st. su i elementi (motivi) izrezuckanih linija, kao na naušnici s plosnatim čunom iz Medvida, ili onoj, što visi o rimskoj fibuli. Vremenski i formalno etruščanska umjetnost je najbliža i nema sumnje, da su naši predmeti nastali u njenoj sjeni, i to, najvjerojatnije, u toku III. st. prije n. e., kad nalazimo najviše i najbližih analogija. S time se uglavnom slaže i narukvica od valovitog meandra iz Oberhessena (La Tène B). Hadaczek datira etruščansku naušnicu identičnu našoj u IV. st.[146] Po ostalim predmetima u grobu naša će pripadati u III. st. Vidjeli smo, da se prstenje slično našoj naušnici, s jantarom datira u Novo kraljevstvo, saitski period, u VI., V. i IV. st. I oni su k nama mogli doći u IV. ili III. st., što govori i grob 80. Splitska bi mogla biti iz II. st.

Navedeni slični detalji iz nekropola Jezerine i Ribić datiraju se u srednjolatenski (komu pripada veći dio nekropola) i kasnolatenski period. Rendić po tome kronološki fiksira u isto doba i splitske predmete. U grobu 278 iz Jezerina, koji ima najviše srebrnih i pozlaćenih predmeta, od kojih dio ima slične detalje ovdje opisane, nađena je i jedna rimska fibula.[147] Ostalo su uglavnom srednjolatenske fibule. I dvospiralna srebrna fibula s vrpcama okovanim jantarskim zrnom iz Ribića, koju Rendić po detaljima uspoređuje sa splitskim naušnicama, nađena je u istom grobu s rimskom fibulom.[148] Tako i grob 56 iz Ribića sadržava uz trokutaste figure srednjolatenske i kasnolatenske fibule.[149]

I predmeti sa sličnim elementima iz Gorice datiraju se u rani i srednji laten.[150]

Predmeti iz Ribnika, kao što je istaknuto, mogu se najbolje datirati po novcima, koji zahvaćaju period od polovine III. st. pr. n. e. do poč. I. st. (6–9. g.) naše ere.[151] Slično nam govore i tu nađene fibule: srednjolatenske, kasnolatenske i jedna ranorimska.[152] Znači, da je teško koji predmet stariji od III. st., što vrijedi i za pločaste fibule. Budući da je to ostava, nemoguće je po ovim predmetima tražiti užu dataciju. Po tome i po grobu 56 iz Ribića od III.–I. st. moramo datirati i našu trokutastu figuru, jer nemamo drugih pouzdanih podataka (nap. 52), a po ležaju za uložak sličnom kao na naušnici iz Medvida mogla bi nastati negdje tokom II. ili I. st. pr. n. e.

Čunoliku naušnicu iz Radolišta datira Vinski prema predmetima iz Trebeništa u VI. st., a po njoj onu iz Erduta u V. st.[153] Primjerak iz Glasinca može se datirati

[140] Ducati, T. 147, sl. 380.
[141] Ibid., T. 221, sl. 541.
[142] Ibid., T. 252, sl. 614, T. 253, sl. 616.
[143] O. c., str. 67.
[144] Ducati, T. 225, sl. 624.
[145] Ibid., str. 517–518.
[146] O. c., str. 25.
[147] GZMBH V, str. 374, T. XXIV.
[148] GZMBH X, grob 152, str. 643, sl. 23.
[149] Ibid., str. 636.
[150] GZMHB XI, str. 389 i d.
[151] Klemenc, str. 86, 104.
[152] Ibid., str. 118, 122, T. II.
[153] O. c., str. 67.

po fibulama najranije u ranolatenski period.[154] Hoernes i cijeli nalaz iz Štrbaca postavlja u laten (ibid.).

Naša naušnica, koja visi o ranorimskoj fibuli (T. IX., 29), pripada svakako vremenu završetka stare ere. Stilski je njoj istovremena naušnica iz Medvida (T. VIII., 26). Pitanje je međutim, da li je fibula sinhrona s privjeskom, ili je fibula nešto kasnije proizvedena, pa na nju naknadno nataknut privjesak-naušnica. Rekao sam, da se dekorativne sličnosti kod Etruščana datiraju u III. st., pa bi ovaj naš objekt mogao nastati, ako ne u III., sigurno u II. st., uz eventualne nalaze u I. st. pr. n. e., istovremeno s naušnicom iz Medvida i približno ili nešto kasnije od okrugle fibule-broša iz groba 82. U blisko vrijeme moraju se datirati i tri pločaste fibule iz istog groba (T. I., 6–8). Pločasta fibula prvog tipa tipološki je nešto starija od ovih i bit ćemo najbliže istini, ako je postavimo u III. st.

Prema izloženom vidi se, da se teško mogu ovi specifični predmeti ograničiti uskim periodom. Po nalazištima, koja su razasuta cijelim Balkanom, možemo konstatirati, da se ti predmeti, tradicionalno neuobičajeni na ilirskom teritoriju, javljaju uglavnom od V. st. i kasnije do Rimljana. To je upravo razdoblje šire grčke infiltracije u Jadran i trgovačka aktivnost Etruščana na zapadnoj obali, čemu možemo zahvaliti i usvajanje novih kulturnih oblika kod Ilira, bez obzira, da li su ti objekti direktan plod Grka ili nekog drugog. Ovi predmeti jednako tome zahvaćaju duži period. Sve skupa možemo uklopiti u razdoblje od V./IV. st. prije n. e. do blizu početka naše ere. Veći dio predmeta ne izlazi iz okvira III. i II. st. pr. n. e.

ZAKLJUČAK

7.

Nadam se, da sam ovim radom uspio analizirati priložene zanimljive liburnske predmete i načeo u jednom pravcu kompliciranu problematiku kulturnih strujanja na ovom dijelu Jadrana i Balkana u predvečerje sutona ilirske slobode i njihove očajničke borbe za samostalnost. Mislim, da sam time dokazao značajnu etruščansku kulturnu komponentu na istočnoj jadranskoj obali, što je – smatram – najvažniji rezultat, jer se etruščanskim elementima i utjecajima na Balkanu nije dosada poklanjala potrebna pažnja. Idejna sličnost etruščanskih elemenata s grčkim valjda je i bila uzrokom, da su se u dosadašnjem proučavanju problematike ilirske kulture slični elementi šablonski proglašavali grčkim importom ili utjecajem. Moramo naglasiti, da je kod postanka ovdje opisanih predmeta jednu od najznačajnijih uloga odigrala etruščanska umjetnost, iako je i ona varijanta grčke. Temelji, na kojima su nastali opisani predmeti, jesu grčki – identični uglavnom za cijelo Sredozemlje, ali je geografska i umjetnička sredina diktirala specifičan oblik i razvoj, pa sinkretizam detalja. Helenistički je utjecaj po tehnici, kompoziciji, koncepciji i stilu, jače ili slabije, u raznim oblicima vrlo očit.

Predmeti su specifični i izolirani. Po tehnici su idejno identični, ali se opažaju stilske i likovne diferencije. Te su diferencije vezane uz kronološku gradaciju, ali i uz rezultat stupnja intenziteta tradicija nasuprot utjecaju sa strane u njihovu zajedničkom sukobu. Inače su svi ovi predmeti s područja Liburnije (Nin, Predgrađe, Murter, Cres, Krk) produkt istog izvora i radionica, kao i oni s teritorija Japoda (Ribnik, Jezerine, Ribić, Prozor), s kojima sačinjavaju cjelinu u svakom pogledu. Teško se oteti dojmu, da ih je sve proizvela ista radionica. Nema sumnje, da su nastali na domaćem tlu. Liburnija je u svakom slučaju temelj njihove realizacije u našim krajevima, bez obzira, koje su područje osvojile u daljem pohodu.

Ovdje sam se samo dotakao nekih elemenata kulturne grupe s područja Trebeništa. Iako sam upozorio na neke stilske veze s liburnskom grupom, a time i s Etruščanima,

[154] Up. i Hoernes, GZMBH XIII, str. 536.

osim zajedničke tehničke komponente, nema mnogo identičnosti. Ta je grupa u neposrednoj blizini i dodiru s Grčkom, pa su odrazi s italskog tla u sjeni i manjeg obujma, nego grčki, što je obratno kod Liburna. Ipak je jedno slično: da Liburnija, koja je morem bila otvorena helenističkoj kulturi, kao i Makedonija neposredno u dodiru s Grčkom, poprimaju ranije helenske kulturne tekovine od unutrašnjosti ilirskog Balkana.

Kako smo vidjeli, Liburni i Japodi imaju izuzetno mnoge zajedničke komponente materijalne kulture, što ukazuje na dosta jak međusobni afinitet. To nas podsjeća na kasniju činjenicu, u doba rimske okupacije, kada je Liburnima i dijelu Japoda sjedište zajedničkog konventa bila Scardona. To bi mogla biti reminiscencija na konkretne kulture, a možda i etničke veze jednog i drugog plemena.

Liburni su bez sumnje bili prenosioci usvojenih stranih tekovina Japodima, bilo svojim gotovim proizvodima, ili djelovanjem na japodsku proizvodnju.

Tako u periodu mlađeg željeznog doba postoji jaki val infiltracije helenističkih kulturnih elemenata na području Liburna, u prvom redu presađivanjem pojedinih elemenata u liburnsku obrtnu produkciju, kao posljedica pojačane trgovine i dodira s Etruščanima, a bez sumnje i osnivanja kolonija na Jadranu.

Utjecaj kolonija s Jadrana svakako je morao biti aktivan, ali njegov intenzitet i formu ne možemo zasada još fiksirati.

DODATAK

Kada je ovaj rad već bio predan u štampu, izašla je iz tiska radnja Z. Vinskog, Ein liburnischer Depotfund aus Baška, Archaeologia iugoslavica II, 1956., str. 19–30, pa je nisam mogao iskoristiti pri obradi naših predmeta, samo sam je spomenuo (nap. 27). Vinski u toj radnji objelodanjuje grupu predmeta jedne ostave otkrivene u selu Baška na otoku Krku, koja je 1910. g. dospjela u Naturhistorisches Museum u Beču. U sklopu te ostave nalazi se i pločasta srebrna fibula (inv. br. 72519), koju sam naveo na kraju treće varijante drugog tipa fibula, ne znajući njen oblik. Kako se vidi iz crteža, koji donosi Vinski, fibula ide u drugu varijantu našeg drugog tipa[155] i potpuno je identična dvjema fibulama iz Nina (T. IV., 12 13), samo što one imaju 3 nabora i 6 kuglica, mjesto 2 nabora i 4 kuglice na sredini luka ove fibule.

Osim ove pločasto–zmijolike fibule iz ostave spominje Vinski još jedan brončani primjerak u Naturbistorisches Museumu, neobjavljen (inv. br. 72534), a potječe isto iz Baške (str. 26). Ne navodi njen točan oblik. Uopće se ne zadržava na tipološkom diferenciranju pločastih fibula, samo uočava prave pločaste i razlikuje ih od pločasto–zmijolikih. Donosi i crtež spomenute fibule iz Osora. Navodi i drugu sličnu fibulu iz Osora, koja ima na luku dvije reljefne glave, a spominje je Benndorf.[156]

S obzirom na pločastu fibulu iz Asserije, koju Vinski spominje na str. 26 i nap. 54., te za nju tvrdi, da je vlasništvo M. Abramića, nije mi ništa poznato.[157] Znam samo za pet fibula iz Asserije u sklopu groba 80, koje sam obradio u ovoj radnji, ali se sada ne nalaze u muzeju, jer su cijeli grob odnijeli Talijani u prošlom ratu. Možda Abramić posjeduje samo fotografije ovih istih fibula. Isto tako nije jasno, koje su to fibule, što Vinski spominje iz Nina (str. 26): dvije zmijoliko–pločaste i jedna pločasta. Sve, što sam mogao o tome utvrditi, iznio sam u ovom radu.

[155] Vinski, Ein liburnischer Depotfund aus Baška, Arch. iugosl. II, sl. 3. Možda se Bačićeva obavijest u nap. 27 odnosi na neku drugu fibulu.

[156] Ibid., str. 26, sl. 5 (sada u Arh. muz. u Puli); kod nas T. VI, 10; Vinski, ibid., nap. 52; Benndorf, Ausgrabungen in Ossero, Arch.-Ep. Mitt. IV, 1880., str. 77. str. 77.

[157] Vinski kaže, da je Abramić o tome referirao na Međunarodnom kongresu u Zürichu 1950. g. i zato citira: Actes de la IIIe Session, str. 306 (tu je međutim bez sadržaja objavljen samo naslov referata: Über die Kultur der illyrischen Japoden in Dalmatien).

Za nas su još od naročitog interesa u ovom depou i srebrne maske, koje vise o ranolatenskoj fibuli.[158] Veća je maska potpuno identična našoj o pločastoj fibuli (T. VI., 12). Sudeći po crtežu Vinskoga opća je forma istovetna, samo varira po koji detalj. Kosa ili pokrivač glave uobličeni su okomito na čelo paralelnim udubljenjima i podsjećaju na više stiliziranu figuru iz Jezerina.[159] Slična udubljenja ima po rubu vrata, kakva postoje i kod naše, samo su mnogo manja. Ponešto se razlikuju i privjesci o vratu. O istoj fibuli na lančićima vise i četiri druge manje maske, jednako uobličene kao ova veća, samo im nedostaju privjesci na mjestu ušiju i o vratu. Na kombinaciju obje varijante figura iz Baške dosta podsjećaju one iz Jezerina i Prozora.[160]

I ostali su predmeti u ostavi iz Baške potpune kopije objekata u spomenutim grobovima iz Asserije i Nina: certosa i ranolatenska fibula, kolutovi s omotanom žicom u obliku valovitog meadra, alkice o lančićima ili figurama, kojima se krajevi obavijaju oko suprotnog kraka, pa zrna jantara. Pripadaju istoj radionici i predstavljaju cjelinu sa spomenutim grobovima. Zapravo nije jasno, zašto ovaj nalaz predstavlja ostavu. Po sadržaju više odaje grobni karakter, a nedostatak podataka tome je u prilog.[161]

Potpuno iste lančiće s alkicama i slične perle vidjeli smo kod Japoda.[162]

Ostava iz Baške ne donosi nikakvih novih elemenata u prilog boljeg rasvjetljavanja problema oko ovih predmeta. Ona samo potvrđuje tvrdnje i mišljenja, koja sam iznio u radnji, zato ono, što sam tu rekao za slične ili identične objekte, vrijedi i za ove. I Vinski je došao uglavnom do istih rezultata, bar u problemima, koje je razmatrao, utvrđuje, da je proizvodno središte ovih predmeta bilo u okviru Liburna. On jednako uočava uske veze Liburna i Japoda. Vinski također zastupa činjenicu, da su maske iz Baške nastale pod etruščanskim utjecajem, a računa i sa grčkim utjecajem (str. 24–25).[163] On spominje još slične maske iz Asserije, Šmarjeta, Szarazd–Regöly i Chiusi (str. 24, 25). Maske datira po fibuli u rani laten i kaže, da, iako je velika maska slična onoj iz Chiusi, predstavlja domaći rad (str. 25). Uopće cijelu ostavu pridaje domaćim radionicama, što se poklapa s mojom tvrdnjom, a dokazuje, jednako, specifičnošću oblika, osobito fibula i ograničenošću nalazišta takvih predmeta na Japode i Liburne (str. 28).

Ranolatensku i certosa fibulu iz ostave (?) datira u laten A–V. st., a potpuno opravdano tvrdi, da se takve fibule produžuju i u laten B–C. Alkice u obliku privjesaka datira kasnije od latena A. Za pločastu fibulu kaže, da se po analogijama ne može odrediti datacija, a po stilu da je vjerojatno mlađa od ostale dvije fibule (str. 28). Kako smo vidjeli po grobnim cjelinama kod Liburna, iako ne precizno, može se odrediti dosta uski okvir postanka ovih fibula. Vinski ovaj tip izvodi iz halštatskih zmijolikih fibula (str. 28).

Točan terminus post quem non zakapanja ostave (?) da se ne može točno utvrditi, ali tvrdi, da je to bilo najranije u doba rimske okupacije Krka (49. g. pr. n. e.). Ostava iz Baške, kaže Vinski, jednako kao ona iz Ličkog Ribnika, da se vjerojatno čuvala u obitelji kroz generacije kao nakit, zbog toga su oblici iz raznih vremenskih perioda (str. 29). Ovome svakako treba dodati i dužu proizvodnju raznih objekata, što nam govori konzervativizam kod Ilira, a i polaganje takvih predmeta u grobove.

[158] Vinski, ibid., sl. 1a.
[159] GZMBH V, T. XXIV, 10.
[160] GZMBH V, T. XI, 7; Ljubić, Popis, T. XXII, 141.
[161] Da su to grobni nalazi, potvrdio mi je usmeno i dr. M. Abramić.
[162] Klemenc, T. III, 26, 35, 36, 33; GZMBH V, 4, 5, 8, 9; T. XXV, 6, 7; GZMBH X, sl. 10.
[163] U vezi s maskama iz Nina, koje Vinski spominje na str. 25. i nap. 41, navodim, da nije sasvim točna njegova atribucija: grob 4 i inv. br. 1077 su pogrešni; ispravno je međutim: grob 76, inv. br. 1212 po starom katalogu, a po novijem grob 4, inv. br. 2843. Osim toga grob 82 nije odnesen u Italiju, već se nalazi u muzeju. Figura iz groba 76 je i publicirana, ali Vinski ne spominje to mjesto (Galli, str. 187, T. III), kao ni objavljene pločaste fibule.

ne samo njihovo prisustvo u ostavama. Inače bi ova tvrdnja o nasljedivanju dragocjenosti bila jednostrana i ne bi nam mogla opravdati dulji period upotrebe pojedinih objekata.

Čitava radnja Vinskog dopunjuje i potvrđuje moje navode i dokazuje specifičnosti, pa i oblike i kretanje obrtne proizvodnje kod Liburna u vremenu pred rimsku okupaciju.

OBJECTS OF PECULIAR SHAPES FROM THE REGION OF THE LIBURNIANS

The components influencing the formation of Illyrian culture are as yet but little known. This is especially true in respect of the Liburnian tribe, whose material culture was forming in part differently from other Illyrians. Numerous common features link it up with Picenum. The Liburnians actually imported objects from Greece and Italy. A number of elements were received under foreign influences, to which fact attention is being paid in this paper, in which are published a number of interesting objects dating from the Younger Iron Age. These objects are kept in the Archaeological Museum of Zadar. They were found in Nin, Zadar, on the islands of Murter, Krk and Cres, and at Podgrade (Asseria of the antique). Some were published by Galli.[2] Similar objects were found with the Iapodes.[3] Others are kept in the Arhaeological Museum of Split and in the Kunsthistorisches Museum of Vienna (see map in the text).

1. Plate–shaped type of fibulae. In the Zadar Museum there are two fragments from Nin. The bigger one is 13.7 cm. in length. The spring arm is parallel with the needle, widened band–like and enveloped in three bands of 9 pieces making up cone–shaped protuberances – 12 pieces in all (preserved only 1, originally 5: T. II., a, d). Originally, this object had 8 balls at the angles and on the edge (now 5). Similar balls were at the ends and on the top of the cone–shaped protuberances. The spring arm is ornamented with beaten and incised patterns. Reconstruction in fig., 1c, f.

Similarly made is the fragment, which has no cone–shaped protuberances (T. III., 2; fig. I., 2). Length 4.4 cm.

Fibulae identical with the first one were found on the territory of the Iapodes: at Vital near Prozor[6] and at Lički Ribnik[7] (T. III., 3,4). Klemenc interpreted and reconstructed them wrongly. He attributes to these cone–shaped protuberances the rôle of the spring arm of the fibula and takes into consideration only three.[10]

Two similar fibulae are kept in the Kunsthist. Museum of Vienna (Inv. No. 180, 181). They are from Zadar (T. VII., 21, 22). Besides cone–shaped protuberances they also possess knee–shaped ones holding the axes with balls. They utilize elements of all plate–shaped fibulae. A fibula similar to these was found in Ravenna,[10a] only that it has but knee–shaped protuberances. Marshall dates it in the 7th century, which is very early. Chronologically, it belongs to the same period as very the objects described here. Probably it was brought to Ravenna from Liburnia.

As to the ornamental patterns and technique, these fibulae are linked up with the other objects herein described, and also with tradition. Their modellation is new; there are no direct models. They originated on Illyrian territory under technical and modelling influences exercised by classic cultures. They possess the greatest similarity in the balls with the Etruscans.

2. Plate–shaped type of fibulae with serpent–shaped features.

They are identical with the first type, only that in the middle of the spring arm they form grooves, which is a remainder of serpent–shaped fibulae. There are three variants: one possesses cone–shaped protuberances, another knee–shaped ones, the third being devoid of either.

a) The first variant has two fibulae from Nin (tomb 82, T. III., 3; V., 6; fig. II., 3, 4),[17] of bronze and gilded silver. Their length: 7.6 and 7.2 cm. respectively. The surface of the spring arm is covered by two small plates. In the middle, one of them goes over into cones, at the end of the leg, into a knee with balls. There are eight balls in all. Their ornaments are incised, beaten and pricked.

To this variant belong the middle parts of two identical fibulae that come from the island of Murter (T. V., 7, 8; fig. II., 5, 6). Length: 1.8 cm.

These fibulae represent pairs. They differ from the type by the manner in which the spring arm is enveloped, the position and fabric of the balls, the ornamental patterns, the number and forms of the cones.

b) To the second variant belongs half of a fibula from Nin (T. VI., 9; fig. III., 7). In the middle of the spring arm there are knees with applied balls (now one ball and one knee). Similar knees are possessed at the end of the leg by the preceding fibulae. The ornamental patterns are incised, pricked and beaten. Length: 4.1 cm.

The Museum possesses two silver knees of similar fibulae as well as one ball without designation as to the locality (T. VI., 11).

Two such fibulae were found in tomb 76 in Nin, but were taken to Italy during the war.[21] One of them was published of by Galli (T. VI., 12, 13). There are knees above the spring arm and on the leg. Their length according to Catalogue: 15 and 8.3 cm. (respectively according to Galli, 8.6 and 5.5 cm.).

In the photolibrary of the Museum there is to be found on one plate a similar fibula identical with the following variant, but there is one knee with balls (T. VI., 14).

A fibula identical with ours was discovered at Ribnik (Ribnik, T. II., 1).

c) The third variant possesses neither knees nor cones. At present the Museum has none, for they were taken to Italy. Four of them were found in tomb 80 at Asseria (T. VII., 16–19). One of them was published; it is pendent from an Early La Tene fibula.[22] All of them are of silver. Such a fibula exists in the Vienna Kunsthistorisches Museum (T. VII., 20) and comes from the environs of Rijeka.[25a]

These fibulae are not altogether plate-shaped; they make a transition from serpent-shaped fibulae with long leg to plate-shaped ones. As is the case with plate-serpent-shaped fibulae, they originated through a combination of serpent-shaped fibulae in their later developmental phase and spring-arm fibulae. This variant is the first phase in the development of plate-shaped fibulae. A similar tendency of development makes itself felt in Italy.[25b]

To this variant belong the middle parts of two identical fibulae that come from spiral-spectacle-shaped ones of the Liburnian type (only from the fibula, without the spiral disks).

One plate-shaped fibula of this variant is kept in the Archaeological Museum of Pula; it comes from Osor (T. VI., 10). Another, from the island of Krk, is kept in Vienna.[27]

All the mentioned fibulae are closely linked up. Balls are possessed by diverse types of fibulae, but they are different. Identical ones are possessed by some objects with the Etruscans.[28] So far the genesis of plate-shaped fibulae has been offered only by Klemenc. He derives them from the »peschiera« and »à tre bottoni« types. This author does not differentiate between true plate-shaped and plate-serpent-shaped fibulae. As the first variant from which he derives all the others he takes the fibula from Prozor. The second degree is established by him with the fibulae from Ribnik, which, however, is unfeasible, for they show a different development. In consequence, his third degree cannot be taken into consideration, for he established it on the ground of a faulty reconstruction of these fibulae. Hence his faulty comparisons, for these fibulae have no connection whatsoever with those from Seeland or Jüttland (»Gothic« type).

3. Plate-shaped fibula with figural tendencies. (T. VIII., 23; fig. III., 8). It is rectangular in shape, and its ornaments are centrally conceived. Its rosette, surroun-

ded by cones, reminds one of a flower, similarly as in Rome and Egypt.[29] It belongs to tomb 82. The base plate is covered by three bands with cones at the end, which surround the rosette. Length: 6.7 cm. The ends of the cones are connected by a narrow plate, and in this way also three cones of the first fibula must have ended. The ornaments are beaten and incised. The object is of plain and gilded silver.

4. Objects with human figure. In tomb 82 was found a round brooch-fibula with woman head (T. IV., 4; fig. III., 9). The longitudinal principle of ornamentation is negated. The basic form of the fibula is identical with the spiral-spectacle-shaped ones with the Liburnians, only that instead of spirals here is a disk, which constitutes a foreign element in domestic tradition. Length: 5.4 cm. The head is surrounded by two circles and a series of tangentially connected small circles. The face is negated. The basic form of the fibula is identical with the spiral–spectacle–shaped cally and decoratively, it is in conformity with the other objects found in the same tomb. A similar ornamentation is found in T. IX., 29; VIII., 26, and it was possessed also by Trachian phalerae.[31] Its greatest similarity is found in the figure of a medallion from Budva.[31a] The same tomb yielded a plate with two applied women masks of gilded silver (T. IV., 5). Dimensions: 5.8 × 4.8 cm.

In Nin was likewise recovered the mentioned mask on a fibula from tomb 76 (T. VI., 12). It is plastically modelled.[32] It is identical with Etruscan figures pendent from ear-rings.[33]

I am also enclosing a reproduction of a triangular figure of unknown locality (T. IV., 6). Besides the head there are also the breasts.[82]

These portraits are the fruit of several hands and models, but they must have been made in workshops that were not far from one another. A greater number of human figures than with the Illyrians were possessed by the Liburians and Iapodes.[35] Analogies of the triangular fibula are found with the Iapodes (Ribnik, Ribić).[38,39] Some of them display the sexual triangle. There can be no doubt these figures symbolize the goddess of fertility, childbirth and abundance, who is encountered in various regions under various names.[43] Inconographically identical but pictorially different are various figures from Nesactium,[44] Hercegovina and Picenum, as well as numerous replicas of the »Venera dei Medici« type.[45] The same meaning is evoked by the hands on the breasts,[47] the child in the arms,[46] and the pigeon.[48] Other figures have their minor analogies at Jezerine,[50] Štipci,[51] Sisak[52] and Trebenište.[53] Generally speaking figures from the regions of the Liburnians and Iapodes constitute two groups stylistically and iconographically.

The most important feature is the origin of our figures, which are unusual with the Illyrians. Their import is hardly justifiable, and they constitute a local peculiarity born on home soil under foreign influences. Hoernes and Rendić prove the domestic origin of the objects discussed after Greek models, the latter author seeking their workshops with the Iapodes. Our figure on the fibula received its influences through the Etruscans. Domestic traditions are approached most by two general masks (T. IV., 5). In the formation of our figures three components were active: domestic traditions, Hellenism, and the Etruscans.

5. Cone-shaped ear-ring appendages. They are separable into two groups: one with a cone-shaped body, the other in the form of a horse-shoe with amber on the axis.

In tomb 82 was found a fragment of an ear-ring of gilded silver (T. IX., 31; fig. IV., 10), which is identical with two such objects from Split,[63] only that it possesses a rosette instead of a mask. A similar ear-ring exists at Ribnik, which is wrongly interpreted by Klemenc.[66] Identical with ours there is one with the Etruscans,[72] only that it contains a filigree pattern, which was not in use with the Illyrians, so that ear-rings in this technique must have been imported.

The Zadar Museum keeps an ear-ring appendage that comes from Medvidje and is similarly conceived, i. e. in the form of a three-part ring. Diameter: 5.2 cm. (T. VIII., 26; fig. IV., 11). An identical object was discovered in tomb 76 in Nin,[75] and yet another of unknown origin.[76] Both are pendent from Early La Tène fibulae. Such an object was found at Ribnik,[77] also in southern Italy.[78]

The second group is represented by the ear-ring from Medvidje (T. IX., 27; fig. IV., 15). Instead of a cone there is a grain of amber. Dimensions: 3.6 × 3.8 cm. An altogether analogous object is in Split, but its locality is unknown[80] and it is degenerated. Rendić observed that it approaches those fibulae that possess a piece of amber and two spirals.[81] Ours has a grain identical with that found in spring-arm fibulae with the Liburnians, and originally it must have been intended for a fibula. With the Liburnians we find similar objects: in tomb 80 at Asseria (T. IX., 30), furthermore in T. IX., 28, 29,[82] only that instead of an axis and amber they possess appendages of small amphorae or a band-shaped plate. The origin of the last mentioned is not known. It is pendent from a Roman fibula, and it represents the final developmental phase as the already mentioned stylistically indentical example from Medvidje (T. VIII., 26), but each one for own group only. Thus the first type can be dated from the Middle La Tène period until around the beginning of our era, the second one from the Early La Tène period until the beginning of our era.

For the second group there are quite a number of close analogies outside the Illyrians. In the Archaeological Museum of Florence are kept such rings (especially Inv. Nos. 2790, 2791). Some are of Egyptian origin. Identical objects come from Vetuloni, Viagnello,[85] Vulci,[86] Cuma. There are also such objects in Taranto,[87] Sicily,[89] Greece.[90] In consequence, it is clear that this object originated in Egypt, whence it came to Italy, Etruria and Greece. To us it came without a doubt from Italy. Both types can be observed on our territory from the fourth-third centuries until the beginning of our era.

6. The finds at Ribnik are the closest to our objects. Besides the already mentioned there are quite a number of other analogies. Our objects are linked up with numerous finds at Trebenište, Štrbac, Jezerine, Gorica, and in Etruria. Individual ornamental patterns were common withe Illyrians. The mentioned centres are linked up also by the undulating filigree meander seen on cylindrical boxes with the Liburnians (Asseria, tomb 80). Such boxes were found at Vače.[115] This is without a doubt a local product, and it represents the first examples of our domestic filigree taken over from the Etruscans. The mentioned Iapodian localities are mutually connected.

All these objects come from the same source. On our soil they do not possess complete predecessors. They resemble most the objects made in Etruscan workshops. As finished products twey were not imported but originated under foreign influences.

Up to now such objects have been known mostly from the territory of the Iapodes (with the exception of Trebenište), where Rendić locates also the workshops of the Split ear-rings. In so doing, he stresses the artistic tradition of the Iapodes. In view of the group of these objects and their origin under strong foreign influences, we shall do best to look for their manufacture in the first place with the Liburnians, for influences were coming from the sea and were penetrating into the interior. The Liburnians came into contact with the Greeks and Italians still in the geometric phase. They possessed ethnical and cultural connections with Picenum as early as the year 900.[130] Finds and localities are more numerous with the Liburnians. It is well possible that also the finds at Ribnik originated in Liburnia. The relative chronology is somewhat older with the Liburnians than with the Iapodes. There is but one example of triangular figure with the Liburnians that proves a longer presence of domestic iconographic tradition with the Iapodes, for the Liburnians first adopted the Greek conceptions.

Also the Split ear-rings undoubtedly draw their origin from the Liburnians. This, for the time being, is the only centre.

According to the tombs concerned we are able to include our finds into the period between the fifth-fourth and second centuries. Galli dates these objects by Metapont's coins from tomb 76 (T. VIII., 24) in 550–470, but this is early.

The finds at Trebenište date from the sixth-fourth centuries. The majority of Etruscan analogies are dated in the fourth-third centuries. The finds at Jezerine and Ribić belong to the Middle and Late La Tène periods. The finds at Ribnik last from the third century before our era until the beginning of the first century of our

era.[159] All our objects can be included into the period between the fifth-fourth centuries and the beginning of our era. The majority belong to the third–second centuries.

From all this would result the existence of a conspicuous Etruscan cultural component on the eastern coast of the Adriatic. The Hellenistic influence upon these objects is only too evident. The finds are specific. It is hardly possible to discard the impression that they represent the products of the same workshop. The basis of their realization is Liburnia. Liburnia, by way of the sea, as well as Macedonia, in the neighbourhood of Greece, came into contact with Hellenism earlier than the interior of the Illyrian Balkans. The Liburnians and Iapodes possessed exceptionally strong mutual cultural connections. There can be no doubt that the Liburnians transmitted the adopted foreign cultural values to the Iapodes. Thus, there acted in the Younger Iron Age on the territory of the Liburnians a strong cultural wave of Hellenism as the consequence of a strengthened trade, of the contact with the Etruscans, and undoubtedly of the establishment of Greek colonies in the Adriatic.

Addendum

Since the publication of this paper there has appeared a paper by Z. Vinski, entitled »Ein liburnischer Depotfund aus Baška«, Archaeologia iugoslavica II., 1956, 99, 19–30, in which the author treats of the finds at Baška, island of Krk (now in the Naturhist. Museum of Vienna). Among the objects described there is also one plate-serpent-shaped fibula belonging to the second variant of the second type.[155] Mention is also made of yet another example from the same locality. The author also presents one find from Osor,[156] one from Asseria,[157] three from Nin.

Within these finds Vinski presents also five anthropomorphic masks pendent from Early La Tène fibulae. They are identical with ours from Nin[158] (T. VI., 12) as well as with all those that originated under Etruscan influence. Also the remaining objects are identical with ours.

The whole complex of finds does not contribute any new elements; it only corroborates the opinions set forth in this my paper. Vinski's conclusions are the same. Which means that all the finds exposed constitute domestic activities within the framework of the Liburnians. He dates the objects in La Tène A–C.